

ԳԷՈՐԳ ԴՊԻՐ ՏԷՐ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ

(ՊԱԼԱՏԵՑԻ)

ԵՒ ՄԻԻԹԱՐԵԱՆՆԵՐԸ

Գէորգ Պալատեցիի ամբողջական կենսագրութիւնը դրել է այստեղ մեր նպատակը, այլ հայթայթել նիւթեր, քաղուած Ս. Ղազարի դիւանէն, որ ծառայէն իբր ատաղձ անոր որ ձեռնամուխ պիտի ըլլայ շարադրելու լրիւ կենսագրութիւնը՝ ցարդ ստուերի մէջ մնացած այս տաղանդաւոր անձնաւորութեան:

Ներկայ ուսումնասիրութեան առիթ հանդիսացաւ՝ Երեւանէն Փրոֆ. Առաքել Գ. Առաքելեանի, 1975ին հրատարակած Հայ ժողովրդի մտաւոր մշակոյթի զարգացման պատմութիւնը գործին Գ. հատորին մէջ (էջ 234-240), Պալատեցիի մասին արտայայտած կարգ մը գաղափարները, գրեթէ բառացիօրէն կրկնելով 1893ին Աբրահամ Այվազեանի հեղինակութեամբ Պոլիս յոյս տեսած Շար հայ կեմսագրութեանց գիրքին մէջ տեղ գտած տեսակէտները, որոնք հետեւեալ կերպով կարելի է ամփոփել:

Ա.— Գէորգ Պալատեցի, բացի տպագիր գործերէ, թողած է բազմաթիւ անտիպ երկասիրութիւններ, որոնցմէ Բաղգիրք Արարերէնը «գտնուած է Վենետիկի Մխիթարեանների մօտ» (ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ, անդ, էջ 238):

Բ.— Պալատեցի իր մէկ ուղեւորութեան ընթացքին հանդիպած է Եւսեբիոս Կեսարացիի Գրոնիկոնի մադաղաթեայ ձեռագրին, ու «հիւրընկալին նուիրում է մի քանի ոսկի եւ շտապ ուղեւորում է դէպի Պոլիս, հետը տանելով մադաղաթեայ կափարիչը: Վենետիկի Մխիթարեանները իմանալով այդ, նրանից պնդում է Եւսեբիոսը, եւ թափնեղէն թարգմանելով հրատարակում այն եւ ուղարկում Փարիզի Ակադեմիային, ստանալով մեծ գումար» (անդ, էջ 238):

Գ.— Աբրահամ Այվազեանի համաձայն Պալատեցիի ձեռագիր աշխատութիւններէն օգտուած են Մխիթարեան ակաճաւոր գրիչները:

րէն Հ. Գաբրիէլ Այվազեանի՝ իր Օսմանեան Պատմութիւն գործին, Հ. Ղուկաս Ինճիճեան՝ Հնախօսութիւնի եւ Դարապատմի, Հ. Միքայէլ Չամչեան՝ իր եռահատոր Հայոց Պատմութեան համար: Փրոֆ. Առաքելեան լայնօրէն կը մէջբերէ Այվազեանի աւանդածը, ծանօթութեան մէջ աւելցնելով. «Ինճիճեանի բանագրութեան մասին տե՛ս Արք. Այվազեանի Շար հայ կեմսագրութեանց գրքի էջ 50, 57. Չամչեանի բանագրութեան մասին՝ նոյն գրքի մէջ 53-54» (ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ, անդ, էջ 239), ու կարծէք չգոհանալով այս ծանօթութեամբ՝ դարձեալ կը կրկնէ թէ «հեղինակը (իմա՝ Արք. Այվազեան – Ս. Ճ.) համանման փաստ արձանագրում է իր գրքի էջ 53-54-ում այն մասին, որ Չամչեանը մեծ չափով օգտագործել է Գէորգ Պալատեցիին, առանց յիշատակելու հեղինակը (իմա՝ Գէորգ Պալատեցիին – Ս. Ճ.)» (ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ, անդ, էջ 240):

Պարզապէս իրականութիւնը լուսաբանելու դիտաւորութեամբ է որ հոս պիտի քննենք ինչ ինչ հարցեր, թողլով որ ընթերցողը ինքն իրմէ հասնի եզրակացութիւններու:

Գէորգ Դպիրի բարեկամութեան ծագումը
Մխիթարեան Մխարանութեան հետ

Գէորգ Պալատեցիի բարեկամութիւնը Մխիթարեան Մխարանութեան հետ կը սկսի 1776ին ու կը տեւէ մինչեւ իր մահը, այն է 1811 թուականը: Բարեկամութիւն մը որ անշուշտ ծայր չի տար յանկարծակի, այլ կ'ենթադրէ նախընթաց պատրաստութեան չըջան մը. շատ հաւանաբար Պալատեցի մօտէն հետեւելով Մխիթարեան առաքելութեան եւ գրական շարժումին՝ խանդավառուած է անով, եւ հազիւ առիթը ներկայացած՝ ջանացած է յարաբերութեան մէջ մտնել Մխիթարեան Մխարանութեան հետ:

Այդ առիթը ներկայացնողները կ'ըլլան Աղեքսանդր եւ Ղուկիոս (ապագայ Ղուկաս) Ինճիճեան եղբայրները, որոնք Ս. Ղազար իրենց ուսանողութեան չըջանին՝ կը դիմեն Պոլիս իրենց հօր, Պօղոս Աղային, խնդրելով 1764ին Պոլիս տպուած Եղիշէի Վարդանանց Պատմութիւնը եւ 1774ին տպուած Գ. Նարեկացիի Գիրք Ազօրիցը: Պօղոս Աղայ կը դիմէ իր սերտ բարեկամին՝ Գէորգ Պալատեցիին, որ կը գրէ իր անդրանիկ նամակը Աղեքսանդր եւ Ղուկիոս Ինճիճեաններուն, 1 Յունուար 1776ին, ըսելով. «զի որովհետեւ յաջողազարմ եւ բարեպաշտօն հօրէն ձերմէ, ի Պօղոս Աղայէն, խնդրեալ էիք զՊատմագիրքն Եղիշէի Հայոց Վրդ.ին, նմին իրի եւ նա եզրիտ եւ գնեաց ձեռամբ իմով. վասն որոյ եւ իմ ասացեալ նմա առի զգիրքն զայն եւ ի յԵղիշէն իմմէ փոխեցի ի լուսանցս դորին զմեկնութիւնս ոմանց բառից, որք չեն մեր՝ ալ օտար ազգաց եւ մանաւանդ պարսից, զոր

ընկալելու ընթացքում եւ հաճեցարուճը ընդ դոյզն վաստակ աշխատանաց մերոց»:

Գէորգ Դպիրի առաջին նամակն է սա, ուղղուած ինճիճեաններուն, որոնց համար անծանօթ մըն էր նամակագիրը. այնպէս որ Հ. Յակոբոս Չամչեան, ինճիճեաններու մօրեղբայրը, հարկ կը համարի տալ պէտք եղած լուսաբանութիւնները Գէորգի անձին նկատմամբ, գրելով Պոլիսէն 17 Փետր. 1776ին. «ընդ այն պրեանց կայ եւ ողջունագիր մի ի Տիրացու Գէորգէն... քանզի Տիրացուս այս է վարժ Ծարսի լեզուին... ունի զսէր առ Միաբանութիւնն մեր... եւ հայր ձեր խնդրէ ի ձէնջ գրել առ Տիրացուն այն եւ գրիր մի շնորհակալութեան, գեղեցիկ իմն ոճիւ եւ հոնորութեամբ»¹:

Այս առաջին յարաբերութենէն ետք, Պալատեցի կը շարունակէ նամակագրութիւնը ինճիճեաններուն հետ՝ 1776-1779 տարիներու ամբողջ ընթացքին, գրելով տասը նամակներ: Այս 1779էն սկսեալ կը ստեղծուի կապը ինճիճեաններու Մեծաւորին՝ Հ. Ստեփանոս Ազոնցի հետ, որուն պրած է տասներեք նամակ, որոնցմէ վերջինը կը կրէ 1807 թուականը: Ունի երկու նամակ՝ ուղղուած Հ. Միքայէլ Չամչեանին (1778, 1784), երկու նամակ՝ Հ. Միկրտիչ Աւգերեանին (1794, 1795), մէկ նամակ՝ Հ. Գաբրիէլ Աւետիքեանին (1796), եւ երկու նամակ՝ Հ. Իգնատիոս Փափագեանին (1803, 1804): Ընդ ամէնը՝ Պալատեցիէն երեսուն նամակ կը պահուի ներկայիս Ս. Ղազարի դիւանը:

1. Ամբողջանելու համար Գէորգ Դպիրի մասին այն ինչ որ հաւաքած ենք մեր դիւանէն, կու տանք մէջբերուած նամակին ամբողջական հատուածը. «Յընդդէմ զրեցիք ի հօրէն ձերմէ զմի նարեկ սրբադրեան եւ գրիրքն նշխէ՛ վարդապետին: Ձայս երկու գիրքս Եւ զձեռագիր մի Ատենարանութեան Լամբրոնացւոյն, առաքեցաք առ ձեզ տիսփացիօյիւ, որ եւ ի ճանապարհ իբր ի Փետրվ. 9 կամ 10: Ընդ այն գրեանց կայ եւ ողջունագիր մի ի Տիրացու Գէորգէն: Եւ թէ զինչ խնդրէ նա եւ վասն էր, գրեցիք զպատճառն: Քանզի Տիրացուս այս է վարժ Ծարսի լեզուին, այսինքն պարսկական լեզուին, եւ ի գիրքն նշխէ՛ Վրդ.ին կան բազում բառք պարսից, զորոց զմեկնութիւնսն գրեաց ի լուսանցն նոյն գրքոյն: Ունէր եւ զձեռագիր մի Ատենարանութեան Լամբրոնացւոյն, յոյժ տարբեր ի տպագրելոյն. զայն եւս ընծայեաց ձեզ: Ձի ունի զսէր առ Միաբանութիւնն մեր. ջատագովէ զուղղափառութիւնն առաջի մեր եւ է սրտիւ ուղղափառ, բայց է ի մէջ հայոց, եւ ոչ գիտեմ դեռ զկատարեալ որոշումն նորա: Արդ խնդրէ սա ի ձէնջ զմի ինչ, զորմէ գրեալ է յողջունագրի իւրում որ առ ձեզ, զոր թէ կատարիցէք, իբր թէ վճարէք զպարտա ձեր որ վասն աշխատանաց նորա ի մեկնութիւնս բառիցն նշխէ՛ Վրդ.ին, եւ վասն ընծայելոյ ձեզ զձեռագիր Ատենարանութիւն Լամբրոնացւոյն: Եւ հայր ձեր խնդրէ ի ձէնջ գրել առ Տիրացուն այն եւ գրիր մի շնորհակալութեան, գեղեցիկ իմն ոճիւ եւ հոնորութեամբ (զի ձեռաց ի ձեռս չընելի է). բայց ոչ մուկն եւ իբր արապերէն, որպէս երբեմն առաքեցիք, որոյ խորագիրն անիմաց էր իբր ողջունագիր մի, եւ բանքն ստորեւ գրելոցն՝ մուկն քան զարարացւոց, յորոց ոչ ընկալան զհամ ինչ»:

Գէորգ Պալատեցիի յիշեալ նամակներուն խորացող ընթացումէն ետք՝ անկարելի է չկրել որոշ տպաւորութիւններ: Ունի անսայթաք պարար մը, հաճելի ոճ, ազնուական գրիչ: Բոլոր նամակներն ալ, առանց քառացութեան, կը շօշափեն մատենագրական եւ լեզուական նիւթեր. գիտնական մըն է որ կը գրէ գիտնականներու, որոնց հանդէպ կը տածէ խոր յարգանք, գրեթէ պաշտամունք: Զուտաւ է իր պղպցումներուն արտայայտութեան մէջ. տակաւն յաճախ չկարենալով բոլորովին հակակշռել զայն՝ կը մատնէ իր խանդավառ տրամադրութիւնները եւ պաշտամունքը Մխիթարեան առաքելութեան հանդէպ:

Երբ կը տանայ ինճիճեան եղբայրներէն իր առաջին նամակին սլատասխանը ու կ'իմանայ թէ Մխիթարեան Ուխտին հաճոյ անցած է իր ընծան, որուն վերեւ ակնարկեցինք, կը հաստատէ. «Դուք միայն զտանիք ի նսեմացեալ ժամանակիս, դասք Մխիթարեան երջանիկ կրօնաւորաց, որ կարէք ճանաչել զգիրն եւ զարժողութիւն այդպիսի ստուգադիր տառագծութեանդ»², «Դուք միայն էք, յիւրաւի, սրժանի վայելման աշխարհի ստուգադիր մատենագրութեանցն գերամեծար նախնեացն մերոց, եւ ձեր օրհնեալ Միաբանութիւնն է որ զնոցա վաստակն յարգէ Եւ ի լոյս ածէ. վասն որոյ եւ զձէնջ մեծապէս շնորհակալ են նոքա ի փառս իւրեանց անդ ի յերկինս, ուստի եւ մաղթանք նոցին որ վասն ձեր առ Աստուած՝ նպաստաւոր է զարդացման ձերում Միաբանութեան, որ ի շինութիւն Հայկազեան տոհմի կայ հաստատեալ, զոր հաստատուն պահեսցէ Տէր ի խնամս իւր»³:

Կարելի էր տակաւին բարձրացնել նման հատուածներու մէջբերումները, սակայն առ այժմ այսքանը բաւական կը համարինք:

Գէորգ Պալատեցիի ջանքը հայթայթելու ձեռագիրներ
Մխիթարեան Միաբանութեան

Զէ կարելի պատկերացնել թէ Գէորգ Դպիր որքան եռանդով եւ նուիրումով տրամադրած է ինքզինքը ժողովելու հայկական ձեռագիրներ, օգտակար լրջալու համար Մխիթարեան Միաբանութեան, հայթայթելու անոնց ընտիր ձեռագիրներու օրինակութիւններ, ինչպէս նաեւ բուն իսկ մագաղաթեայ գրչագիրներ. «քանզի ծառայ ձեր, կը գրէ Պալատեցի, մեծ փոյթ ունի ի պիւտ եւ ի շահածութիւն բանից նախնի հարանց եւ վաղնջական ծերունեացն մերոց, իբր զի ի խաւարէ ի լոյս ածցին»⁴: Գէորգ Դպիր համոզուած էր որ Ս. Ղազար

2. Գէորգ Դպիր Պալատեցի (յետ այսու միայն Գ. Պ.)՝ Պոլիսէն, 4 Հոկտ. 1776ին, առ Աղեքսանդր եւ Ղուկիոս ինճիճեան, Վենետիկ:

3. Գ. Պ. Պոլիսէն, 3 Հոկտ. 1777ին, առ ինճիճեանս, Վենետիկ:

4. Գ. Պ. Պոլիսէն, 4 Հոկտ. 1776ին, առ ինճիճեանս, Վենետիկ:

դրկած ձեռագիրները պիտի օգտագործուէին պէտք եղած ձեւով, յօգուտ հայ մշակութիւն եւ պատմութեան. դարձած էր Հայրերուն հաւաքատ քարեկամը, ինքզինքը իբրեւ անոնցմէ մէկը դաւարով, ուրախանալով անոնց կատարած հրատարակութիւններով, քաջալերելով նորանոր ձեռնարկներ, հարկը պահանջելուն՝ տալով նոյնիսկ ուղղութիւններ, պարզապէս որպէսզի անոնք լաւագոյն կերպով ծառայէին ազգին մտաւոր եւ հոգեւոր կարօտութիւններուն:

Գէորգ Պալատեցիի զրկածները ընդհանրապէս տպագիր օրինակներ են, որոնց վրայ անցուցած է ընտրելագոյն ձեռագիրի մը բոլոր տարբերակները, դարձնելով տպագիրը «յար եւ նման» հնագոյն ձեռագիրին: Անտիպ ձեռագիրներու պարագային՝ ինքը կատարած է անոնց օրինակութիւնը մեծագոյն հաւատարմութեամբ. եւ կամ ուրիշի մը օրինակել տալով հանդերձ՝ ինքը կրկին համեմատած է օրինակութիւնը քննարկին հետ, աւելի ապահով ըլլալու համար բնագրային հաւատարմութեան մասին: Բացի ասկէ զնա՞ծ է նաեւ յարգի ձեռագիրներ, ի հաշիւ Մխիթարեան Միաբանութեան. այս տեսակէտով Գէորգ օգտակար եղած է թէ՛ իր հմտութեամբ եւ թէ՛ ազգին մէջ ունեցած ծանօթութիւններով:

Մխիթարեաններու ի նպաստ իր գրաւոր վաստակներուն փոխարէն՝ նիւթական վարձատրութիւն մը թէեւ տրուած է իրեն, սակայն Պալատեցի ատոր ակնկալութեամբ չէ որ աշխատած է: Վանքի Ժամանակագիրը, Հ. Մկրտիչ Ազեբեան, խօսելով Գէորգ Դպիրի մասին կը գրէ. «Սա ինքն Պօղոս Աղայ (Ինճիճեան), այդ երեւելի ի բարեպաշտութեան, եղեւ պատճառ զի ծանօթացաւ մեծանուն Տիրացու Գէորգ Պալատեցի Տէր Յովհաննիսեան, քաջ ի լեզուագիտութիւնս, եւ իստ մեզ տեղեկութիւն վասն պէտքէն ձեռագրաց, զորս եւ յղեաց առ մեզ ծանր գնովք, կէս մի օրինակելով անձամբ, կէս մի ուղղագրելով ի վերայ տպագրութեան, եւ ինչ ինչ անգիւտ առաքելով. բայց այս ճանապարհ եղեւ նմա նպաստ պարենից, զի աղքատ էր, եւ այսպիսեօք ստորէր»⁵:

Իսկական գիտնական ու ճշմարիտ հայրենասէրի տիպարն է Գէորգ Դպիր, որ ինքն իր կողմէ, փոխան իր յոգնութիւններուն, ունէր մէկ պայման՝ մնալ ծածուկ եւ անյայտ իր այս վաստակին մէջ. կ'ուզէր գործել այնպէս՝ որ ոչ ոք իմանար թէ ինք բարեկամ էր Մխիթարեան Միաբանութեան ու կ'օգնէր անոնց: Իր այս շնորհը կը պահէ գրեթէ ամէն նամակի մէջ, տպառնարով նոյնիսկ խզել ամէն յարաբերութիւն՝ եթէ չարհուի դրուած պայմանը: Այս խիստ դաշինքը կը բացատրուի, գուցէ, Հ. Յակոբոս Չամչեանի վերոյիշեալ նամա-

կին խօսքերով. «զի ունի սէր առ Միաբանութիւն մեր. ջատագովէ զուղղափառութիւն առաջի մեր եւ է սրտիւ ուղղափառ»⁶: Սակայն, ազգին մէջ վայելած դիրքը թոյլ չէր տար որ աւելի համարձակօրէն յայտնէր իր համոզումները եւ Մխիթարեաններու հանդէպ տրամադրութիւնները:

Հայկական ձեռագիրներու պաշտամունքը, ինչպէս նաեւ Մխիթարեան Միաբանութեան օգտակար ըլլալու քուտն տեսնելը, Պալատեցիին կը ներշնչեն նոր ծրագիր մը. մեկնել Պոլիսէն գէպի ներքին գաւառները, վանքերու խորշերէն երեւան բերելու համար անգիւտ ձեռագիրներ: Իր այս ծրագիրը կը յայտնէ Ինճիճեան խորհրդներուն, 20 Դեկտ. 1777 թուակիր նամակով. «գիտացէ յարգութիւն ձեր, զի վասն այսպիսի կորուսեալ մատենից նախնեաց՝ բազում հարցափորձ ի Հայաստանէ եկելոց արարեալ է մեր, եւ սիրելի բարեկամս ի նոցանէ արարեալ, ուր եթէ դէպ լիցի մեզ գնալ, յայնժամ ապա յայտնի լիցի թէ որչափ լաւ լաւ գրեանք մերոցն նախնեաց հաւաքեցի. ի գիւղս գիւղս առ երկրունս, ի հարց եւ ի հաւանք մնացեալ, եւ ի վանորայս Հայոց, մանաւանդ ի գերծ տեղիս, ուր հաղիւ հասանէ ոտք մարդոյ՝ թուի թէ կարէ ոք գտանել զպիտանիս: Սակայն առ այսպիսի գործս գումար դրամոց պիտի, որպէսզի զաղքատ երկրունս եւ զչքաւոր արեղայս այնու յագեցուցեալ՝ այնպիսի դժուարագիւտ դանձն յերեւան ելցէ»: Գէորգ Դպիրի ծրագիրն էր հանդիպել Սեբաստիա, Ակն, Կամախ, Երզնկա, Դերջան, Տարօն:

Երեւալ տողերը գրելէն քանի մը ամիս ետք, այն է 1778ի Մայիսին, դարձեալ կ'արժարձի Պալատեցիի հոգին՝ շրջելու Հայաստանի գաւառները, մանաւանդ երբ կը լսէ իրեն ծանօթ վանահօրմէ մը՝ թէ իր վանքին մէջ կը պահուի Ազաթանգեղոսի մէկ ընտիր օրինակը: Ուստի Գէորգ չի վարանիր խնդրել Ինճիճեան խորհրդներէն քանի մը տպագիր Մաղմուսարան, մեծագիր ու փոքրագիր, քանի մը Աւետարան ու Նոր Կտակարան, որպէսզի «թէ դէպ լիցի գնալ յետ քանի մի ամսոց՝ ընդ իս տարայց, որոց փոխան հատուցի ձեզ առաքմամբ գրչագիր օրինակաց»⁷: Նոյն տարւոյն Ս. Ղազարէն կը շրջուի Տիրացու Գէորգին հետ մը Բաղքիւրք Յատուկ Անուանց, երկուքական օրինակ Գիրք Առաքիւնութեան եւ Գիրք Մովսէսեանց, Սաղմոս Դաւթի՝ երկու փոքրագիր եւ երկու մեծագիր:

Սակայն Պալատեցի չի յաջողիր իսկոյն ի գլուխ հանել մտադրած ճամբորդութիւնը: Կ'անցնի աւելի քան երկու տարի. Կ'որոշէ 1781ի գարնան ճամբայ ելլել: Նախապատրաստական առ շրջանին է որ կը գրէ իր առաջին նամակը Ինճիճեաններու Մեծաւորին, Ազոնցի խըն-

5. Հ. ՄԿՐՏԻՉ ԱԻԳՆԻՍԻԱՆ, Ժամանակագրութիւն Կրօնիս (1750-1800), Հտ. Բ., էջ 724բ:

6. Տճ. ծձ. 1:

7. Գ. Պ. Պոլիսէն, 3 Մայիս 1778ին, առ Ինճիճեանս, Վենետիկ:

դրելով դրամական օգնություն մը, շուրջ 300 դահեկան, որպէսզի գործածէր ձեռագիրներ գնելու կամ օրինակելու համար, յատկապէս Մշոյ Ս. Կարապետ վանքին մէջ, ուր՝ իրեն ազգական վարդապետի մը օգնութեամբ՝ կը յուսար հրաշքներ գործել:

Գէորգ Դպիր իր այս ճամբորդութիւնը կը կազմակերպէ իր բընաւորութեան համաձայն, լուռ եւ անշշուկ. եղելութիւնը պէտք էին պիտանալ միայն ճամբորդորդը, Հ. Ստեփանոս Ագոնց եւ Ստեփանոս Մեղրոնեան՝ Ս. Ղազարի Աբրահայրը. 300 դահեկանը Գէորգ պիտի ընդունէր Պոլսոյ Տիմոթէոս Վրդ.ի ձեռքէն, «իբր թէ յղեալ իրի գինն է՝ զոր ինձ տայ, գի մի՛ ոք գիտացէ երբեք՝ վասն անպատեհութեան օրերոյս. եթէ այսպէս առնիցէք՝ հաճոյ է ինձ, եւ եթէ այսպէս՝ ոչ է հաճելի»⁸:

1781ի Մարտ 6ին, Գէորգ կ'ուղարկէ Ստեփանոս Ագոնցի կողմէ ղրկուած 300 դահեկանին ստացադիրը, խնդրելով որ այնուհետեւ չհետաքրքրուին իրմով, «զի այսպիսի իր պարտ է լինել լռին եւ անշշուկ, քանզի բաղում վրանդ առնութեան կայ ի յայտնին, յաղագս ամանակիս ձախորդութեան... եւ ընդէ՞ր է ինձ այսքան երկարել դրանս իմ՝ իմաստնոյդ, որ միով ղրագումս իմանաս»⁹:

Շուրջ տասնչորս ամսուան (Մայիս 1781 – Օգոստոս 1782) լուռութենէ մը ետք, վերջապէս Ս. Ղազար կը հասնի Գէորգ Պալատեցիի 15 Օգոստոս 1782 թուակիր նամակը, ղրուած Պոլիսէն, ուղղուած Ստեփանոս Ագոնցին, պատմելով մանրամասն եւ ընդարձակ կերպով կատարած ճամբորդութիւնը եւ ձեռք ձգած հոռնձքը:

Գէորգ Դպիր բոլորովին գոհ չէ իր գիտարշաւին արդիւնքէն, քանի որ սրակաւ է դրամը, ու քանի մը դահեկան պարտքով՝ հազիւ կրցած է հասնիլ Պոլիս. նմանապէս ղրամի սակաւութեան հետեւանքով՝ չէ կրցած թափանցել հարկ եղած տեղերը. գոհացած է բարեկամութիւն մշակելով՝ ասպաղային դարձեալ դառնալու եւ լաւագոյն հոռնձքի հանդիպելու յոյսերով:

Իր այս յիշեալ նամակէն կ'իմանանք թէ անցած է Սանահին ու Հաղբատ, ուր «զոմանս գիրս հաճեալ տրօք զմիտս միոյն ի պաշտօնէիցն՝ առեալ ուղղադրեցի լռելեայն, զանխուլ ի յայլոց»։ Ապա անցնելով Այրարատեան գաւառը՝ կը մտնէ Տարօն, կը գտնէ անդիւտ գանձ մը՝ «Գիրք Պատմութեան Ղազարու Փարպեցւոյ ճարտասանի, զորոյ թէպէտ զանունն լուեալ էի ի պատմական գիրս՝ բայց զինքն ոչ երբեք տեսեալ», եւ այս գիւտին առթած բերկրանքով կը մոռնայ ճամբորդութեան բոլոր յոռնութիւնները:

8. Գ. Պ. Պոլիսէն, 17 Հոկտ. 1780ին, առ Հ. Ս. Ագոնց, Վենետիկ:

9. Գ. Պ. Պոլիսէն, Մարտ-Ապրիլ 1781ին, առ Հ. Ս. Ագոնց, Վենետիկ:

Նոյն այս ճամբորդութեան ընթացքին կը գտնէ Կորիւնի Վարք Մաշտոցին, կ'ամբողջացնէ Արիստակէս Լաստիվերտցիի Պատմութեան օրինակին թերի մասերը. բոլորովին նոր կը ծանօթանայ Շընորհալիի Մեկնութիւն Կաթուղիկեայց, Յովհաննէս Երզնկացիի Վասն երկնից գործերուն եւ այլ բազմաթիւ երկերու, որոնց ցանկը պիտի տանք ստորեւ:

Արդ, այս բոլորը Գէորգ կը գնէ անտուկի մը մէջ ու միշտ «լռելեայն» կը յանձնէ Ինճիճեաններու հօր՝ Պօղոս Աղային, որպէսզի ղրկէր Ս. Ղազար, «որպէս թէ առ ուղիսն իւր յլէ»:

Ցանկ Ս. Ղազար ղրկուած ձեռագիրներու

Հոս կու տանք ցանկը Գէորգ Պալատեցիի տարուէ տարի Ս. Ղազար ղրկած ձեռագիրներուն, կատարելով անոնց մասին ինչ ինչ անդրադարձութիւններ եւ ճշտումներ:

1776

1. ՆԵՐՍԷՍ ԼԱՄԲՐՈՆԱՅԻ, ԱՍԵՆԱԽՍՈՒՅԻՆ.

Անդրանիկ նուէրն է՝ զոր Գէորգ Պալատեցի ըրած է Մխիթարեան Մատենադարանին, օրինակուած իրմէ՝ 1332 թուակիր ձեռագիրէ մը, «որ եթէ ընդ տպելոյն եւ կամ ընդ աղճատ ձեռագրաց համեմատեցի, շատ քացայայտ եւ պայծառ միտս արտայայտէ, եւ յայնժամ ճանաչի թէ որչափ ընտիր է ձեռագիրս»¹⁰: Պալատեցիի այս օրինակութիւնը, որ ժամանակին կը կրէր Ս. Ղազարի Մատենադարանին 1139 համարը, ներկայիս կը պահուի 2218 թուագրումով:

Գէորգ Դպիր, Լամբրոնացիի Աստենարանութեան փոխարէն, կը խնդրէ ունենալ Յովհաննէս Կաթուղիկոսի Պատմութեան մէկ հատուածը, որ կը պակսէր իրեն: Պալատեցի հաստատ գիտէր թէ սոյն ձեռագիրը կը գտնուէր Ս. Ղազարի մատենադարանը, քանի որ Մխիթարի Հայկադեան քառարանին մէջ կատարուած էին անկէ յիշատակութիւններ: Ինճիճեան եղբայրները սիրով վըր կատարեն օրինակութիւնը ու կը ղրկեն իրեն, որ երախտադէտ հոգիով կ'ընդունի եւ փոխարէն յաջորդ գիրքը կ'ուղարկէ:

Յաջորդաբար Գէորգ Դպիր Ս. Ղազար ղրկած է Լամբրոնացիի այս օրինակութեան բուն ձեռագիրը (յոսս ստորեւ թիւ 26):

10. Գ. Պ. Պոլիսէն և Յունի. 1776ին, առ Ինճիճեանս, Վենետիկ: Ապերեանի Գրացուցակին մէջ հետեւեալը նշանակուած է այս հատորի մասին. «Ձեռագիր Տիրացու Գէորգեայ Տէր Յովհաննիսեան, եւ յիշատակ նորին, որ է գաղափարեալ ի Մեկն. Պատարագէն՝ գրելոյ ի թուին 22Ա»:

2. ԽՈՍՐՈՎ ԱՆՁԵՒԱՑԻ, ՄԵԿՈՒՔԻՈՒ ժամակարգութեամբ.

1730ին տպագրուած օրինակի մը վրայ՝ Պալատեցի անցուցած է հնադրոյն եւ ընտիր ձեռագիրի մը տարբերակները. «նոյնացուցեալ նմանագրեցի զաղաւաղ տպեալն, եւ զըջագրին յար եւ նման արարեալ՝ ուղղագրեցի մինչեւ ցնչանախեցան, եւ եղեալ ի ճանապարհ սոսաքեցի առ ձեզ, յանուն ձեր, յիշատակ զըջատան սուրբ վանացդ, զոր առեալ վայելեալիք միտքանական դասք լուսաշաւիղ կրօնաւորաց միախոհ, միեղէն, միակրօն Մխիթարեան օրհնեալ մենաստանիդ... ի բազում եկամուտ վրիպակաց զերծեալ եւ ի շատ պղտոր իմացուածոց պարզեալ... զոր իբրեւ կարգայցէք»¹¹, «յայնժամ լաւապէս ծանուցեալ լինի ձեզ թէ որքան մթին, մոռյ եւ խաւարած է տպեալն, որոյ զրիչք եւ տպագրողքն ի բազում տեղիս զմիտս բանին կորուսեալ եւ խանգարեալ են, եւ բան պակասեցուցեալ եւ յաւելեալ են, եւ ըստ հաճոյից սրբագրեալ»¹²:

Ներկայիս այս հատորը կը պահուի Ս. Ղազարի Մատենադարանին մէջ 2423 թուագրութեամբ: Հ. Մկրտիչ Աւգերեան, իր Գրացուցակին մէջ, հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ զայն. «Ուղղագրեալ գրչաւ ի վերայ տպագրեալ օրինակի, ըստ հնադիր եւ անթուական ձեռագրի միոյ, աշխատասիրութեամբ Տիրացու Գէորգեայ Տէր Յովհաննիսեան, եւ տուեալ մեզ յիշատակ յամին 1776, ՌՄԻԷ, յՕգոստոսի 20: Տես զյիշատակարան նորա յաւարտ մատենին, ուր ասէ զգաղափարէն թէ ի հմութեմէ գրչայն եւ ի ձեռն գրչայն երեւէր լինել յոյժ վաղմջակամ, գրեթէ իբրեւ հինգհարիւր կամ վեցհարիւրամեայ» (ընդդէմմաները մեզմէ՝ եթէ այլապէս չէ նշուած – Ս. Ճ.):

Այս աշխատութեան փոխարէն՝ Պալատեցին Ինճիճեան եղբայրներէն կը խնդրէ օրինակութիւնը Յովհաննէս Կթղ.ի Պատմութեան Յաւարանութեան, հակառակ որ կիսատ էր նաեւ Ս. Ղազարի օրինակը:

1779

3. ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻ, Պատմութիւն Հայոց.

1752ին Պոլիս տպուած օրինակի մը վրայ Պալատեցի անցուցած է ընտրեալագոյն ձեռագիրի մը տարբերակները, «ուղղեալ զբազմապատիկ եւ զազգի ազգի սխալանա տպելոյն, յար եւ նման արարաք ձեռագրին, որ իբրեւ եկեացէ առ ձեզ, յայնժամ ապա կարէք կենդանի տեսանել զայն պատուական մատենան, եւ յայնժամ լինի ձեզ

11. Գ. Պ. Պոլիսէն, 2 փետր. 1777ին, առ Ինճիճեանս, Վենետիկ:

12. Գ. Պ. Պոլիսէն, 4 Հոկտ. 1776ին, առ Ինճիճեանս, Վենետիկ:

բարեպէս ճանաչել զբազում թերութիւնս տպելոյն, եւ մանաւանդ անկլիականին»¹³:

Ներկայիս այս հատորը կը կրէ Մատենադարանի 745 համարը¹⁴:

1781

4. ԱՐԻՍՏԱԿԵՍ ԼԱՍՏԻՎԵՐՏՑԻ, Պատմութիւն Հայոց.

Պալատեցի խոստանալով Ինճիճեան եղբայրներուն ղրկել Լաստիվերտցիի Պատմութիւնը, հաւանաբար ընդունած ըլլայ Ինճիճեաններու պատասխանը, թէ այդ գիրքը անծանօթ չէ Ս. Ղազարի Միաբաններուն. այնպէս որ Գէորգ Դպիր իր 20 Դեկտ. 1777 թուականի շնամակով կը գրէ. «Իսկ զԼաստիվերտցին՝ պրեալիք եւ առ մեզ, կամ զօրինակն եւ կամ զօրինակեալն յղեալիք, ոչ փութեանակի՝ այլ յորժամ եւ կամիցիք»: Անկատար էր նաեւ Ս. Ղազարի օրինակը, քանի որ գրելով Գէորգ Դպիրին՝ կը խնդրէր թերի մասերու ամբողջացումը: Պալատեցին կը ղրկէ իր օրինակը «որ է տասն տետր»¹⁵, ինչ որ ամբողջական չէր. կը յուսար գէպի Հայաստան ուղեւորութեան ընթացքին գտնել կատարեալ օրինակ մը եւ ամբողջացնել թերին: Եւ ստուգել կը գտնէ Հայաստանի կողմերը լրիւ օրինակ մը, որով կ'ամբողջացնէ իր թերի օրինակը: Ներկայիս Ս. Ղազարի Մատենադարանը կը պահուի երկու պրիւպերներ:

ա. Ձեռ. թիւ 919, որու նկարագրութիւնը հետեւեալ կերպով կու տայ Աւգերեան իր ցուցակին մէջ. «Նօտագիր, ձեռագիր Տիրացու Գէորգեայ Տէր Յովհաննիսեան եւ յիշատակ նորին, յղեալ առ մեզ: Ընդ նմին եւ ուղղագրութիւնը ըստ այլ օրինակի, գտնելոյ ի Տիրանակերտ՝ յամի 1668 – ՌՃԺԷ, յղեալ առ մեզ յետոյ ի նմին Տիրացու Գէորգեայ, եւ օրինակեալ ի մերոց ի մտնան արդր օրինակի»:

13. Գ. Պ. Պոլիսէն, 3 Հոկտ. 1777ին, առ Ինճիճեանս, Վենետիկ:

14. Հ. Մ. Աւգերեանի Գրացուցակին մէջ հետեւեալը արձանագրուած է այս հատորի մասին. «Ուղղագրեալ գրչաւ ի վերայ տպագրեալ Սարգիս Վրդ.ի ըստ ձեռագրի միոյ, ի ձեռն Տիրացու Գէորգեայ: Յիշեալ սրբագրութեան Պալատեցին ձեռնարկած է 1777ի աշնան, եւ հակառակ խոստումին՝ հազիւ երկու տարի ետք ճամբայ կը հանէ գէպի Ս. Ղազար: Թէ ինչ կերպով կատարած է սրբագրութիւնները, մանրամասն կերպով կը բացատրէ իր 1 Դեկտ. 1778 թուականի շնամակով, ուղղուած Ինճիճեաններուն: Սրբագրուած տպագիր օրինակը Գէորգ կը յանձնէ Պոլիս բնակող Տիմոթէոս Վրդ. Սիմոնեանին, աշակերտ Գրէճի, որ կը գրէ Մելքոնեան Ագրաօր.՝ «Տէր Յովհաննէսեանց Տիրացու Գէորգն... յանձնեալ էր ինձ փոքրիկ սնտուկ մի կնքեալ, եւ ես ահա յանձնեցի զնա լատին բրէթի Տօն ձիօաննի կիճէին, որ զայս այդր ի Վենետիկ ընդ խաբուսան Պուճեհեանն, որ հասուցանելոց է ի ձեռն գերայագրութեանդ զսնտուկն» (17 Մայիս 1780):

15. Գ. Պ. Պոլիսէն, 28 փետր. 1781ին, առ Հ. Ս. Աւոնց, Վենետիկ:

Բ. Ձեռ. թիվ 2687, որ 15 էջնոց տետրակ մըն է, ձեռագիր Գէորգ Պալատեցիի, ուր հաւաքուած են Լաստիվերտցիի պատմութեան հատուածներ՝ իբր լրացուցիչ մաս ամբողջութեան մը: Տետրակին վերջաւորութեան Գէորգ զպիր արձանագրած է. «Գրեալ էր օրինակն ուստի մեք հանաք զբանս տետրակիս, ի Տիրաւանկերս քաղաքի, ի ՌՃԺԷ թուականութեան Հայոց»:

1783

Գէորգ Պալատեցի, զէպի Հայաստանի գաւառները կատարած դիտական արշաւի ընթացքին, յաջողած է ձեռք ձգել թէ՛ ձեռագիրներ եւ թէ՛ կատարած է օրինակութիւններ, որոնք ղրկած է Ս. Ղազար: Հաւաքելով թէ՛ իր նսմակներէն եւ թէ՛ վանքիս ներքին ցուցակներէն, կը տեսնենք որ Պալատեցի այդ շրջանին վենետիկ հասցուցած է հետեւեալները (թիւ 5-17):

5. ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՑԻ, Պատմութիւն Հայոց.

Պատմագիրը մը՝ որու բովանդակութիւնը մթութեան մէջ մնացած էր մինչեւ այդ թուականը, եւ ծանօթ էր միայն անունով: Այս դիտին համար Պալատեցի ինքզինք չափազանց մխիթարուած կը զգար մոռնալով ուղեւորութեան յոգնութիւնը: Ձեռագրին կը հանդիպի էջմիածնի մէջ, ուր կ'օրինակէ, վանականի մը միջնորդութեամբ: Օրինակութիւնը Ս. Ղազար ղրկելուն՝ Պալատեցի կը յանձնարարէ. «Երես անկեալ աղերսեմ, զամս բազումս մի՛ ի դուրս հանիցէք թէ ունիք, եւ մի՛ ի նմանէ բանս ի դիր վարդապետի արձանացուցէք»¹⁶, որովհետեւ ձեռագիրը իրեն հայթայթողը Պոլիս դալով կը սկսի աղմուկել, պահանջելով որ Պալատեցին դուրս հանէր օրինակը եւ տպագրութեամբ հրատարակուէր: Բայց քանի որ Գէորգ Դպիր իր օրինակութիւնը արդէն ղրկել էր Ս. Ղազար, կը ստիպուի ըսել թէ ինքն ալ իր կարգին ծախած է ուրիշի, ու այս կերպով կ'ազատէ ինքզինքը: Այս է պատճառը թէ ինչու Գէորգ Դպիր կրկին ու կրկին կը յանձնարարէ Մխիթարեան Հայրերուն՝ ծածուկ պահել զբնագիրը, ապա թէ ոչ «կարծիք նոցին ստուգի եւ ես պախարակ լինիմ, եւ եզերումն առնու աշնուհետեւ ստացած այսպիսի գրոց. դուք իմաստուն էք, ի սակաւ քանէ աստի զբազումս իմաստիք»¹⁷:

Առաջին փոթորիկը անցնելէն քանի մը ամիս ետք (նոյեմբ. 1783 – Մայիս 1784), Գէորգ Դպիր նամակով մը կը վստահացնէ Ս. Ղա-

16. Գ. Գ. Պոլիսէն, 20 նոյեմբ. 1783ին, առ Հ. Ս. Ազոնց, վենետիկ:

17. Ամդ:

զարի միաբանները թէ աղատօրէն կրնան հրատարակել դիրքը, եւ կամ դոնէ մէջբերումներ կատարել նոր լոյս տեսնելիք հրատարակութիւններու մէջ, «իբր թէ ունիք զայն դուք առ ձեզ ի հերուն հետէ. քանզի այն մատեան աստանօր տպագրիչ չունի, եւ ո'չ իսկ յետ միանգամ հարցանելոյ ինձ տուողին օրինակին՝ այլ եւս հարցումն արար»¹⁸:

Խոհեմութեան համար՝ Ղազար Փարպեցիի Պատմութիւնը վենետիկ տպագրութեան կը յանձնուի միայն 1793ին:

Ներկայիս Ս. Ղազարի Մատենադարանը կը պահուի Պալատեցիի օրինակը (Ձեռ. թիւ 1206), որու վերջաւորութեան կայ հետեւեալ յիշատակագրութիւնը (էջ 488). «Պատմագիրքս Ղազարու Փարպեցույ եղեւ գրեցեալ ի ՌՄԼԱ թուականին, ի Փետրվարի սկսեալ եւ աւարտեալ, աշխատութեամբ Գէորգայ Կոստանդինուպոլսեցույ»: Նոյն ձեռագրին համար Հ. Ս. Ազեբեան իր Գրացուցակին մէջ հետեւեալը կ'արձանագրէ. «Նօտրգիր փոքրագիր, ձեռագիր Տիրացու Գէորգեայ Տէր Յովհաննիսեանի, որ ի ճանապարհորդութեան իւրում յամի 1782 – ՌՄԼԱ, ի վախս ինչ Տարօնոյ օրինակեալ է զգիրս զայս ի հին մատենէ գրելոյ ի կողին Աղթամարայ. եւ ի յաջորդ ամին յղեաց առ մեզ ընդ այլ գրեանս»:

Անկախ այս գրչագիրէն, Գէորգ Պալատեցի ունէր նաեւ իր անձնական օրինակը, իր գործածութեան համար, որ Պալատեցիի մահէն տարիներ ետք, Հ. Արսէն Բաղրատունիի ձեռքով, Պոլիսէն կը մտնէ Ս. Ղազարի Մատենադարանը (Ձեռ. թիւ 1088), չենք գիտեր թէ ո'ր տարին: Ձեռագրին վրայ (թղ. 223ա) կայ հետեւեալ յիշատակագրութիւնը. «Գրեցաւ պատմագիրքս յԱրարատեան դաշտի, ի հրեշտակացոյց սուրբ Կաթողիկէին, ի թուականութեան մերում ՌՄԼ, ի Մարտի ամսոյն, գրչութեամբ Գէորգայ նուաստի Կոստանդինուպոլսեցույ»:

6. ԿՈՐԻԻՆ ՎԱՐԳԱՊԵՏ, Վարք Մաշտոցի.

Ղազար Փարպեցիի Պատմութեան կողքին, Կորիւնի Վարք Մաշտոցին ալ Պալատեցի օրինակած է էջմիածնի մէջ. «Եւ թէ որպիսի տաժանամբ զսոսա փոխարկեալ եմ վասն միայնակ գոլոյս, այն Աստուծոյ է գիտելի»¹⁹:

Վենետիկ ղրկած օրինակութեան (Ձեռ. թիւ 404) վերջաւորութեան, սա արձանագրութիւնը կայ. «Տիրացու Գէորգին Տէր Յով-

18. Գ. Գ. Պոլիսէն, 27 Մայիս 1784ին, առ Հ. Ս. Ազոնց, վենետիկ:

19. Գ. Գ. Պոլիսէն, 15 Օգոստ. 1782ին, առ Հ. Ս. Ազոնց, վենետիկ:

հաննիսեան օրինակեալ զհամառօտ Պատմագրութիւնս Երանելոյն առն Կորիւն Վրդ.ի, առաքեաց առ մեզ ի Վենետիկ, ի յիշատակ իւր անմոռաց յՈւխտիս Սրբոյն Ղազարու»:

Վերեւ յիշատակուած Ղազար Փարպեցիի Պատմութեան այն օրինակը, որ եղած է Պալատեցիի սեփականութիւն եւ Հ. Ա. Բաղրատունիի ձեռքով մտած է Ս. Ղազար, կը պարունակէ նոյն Գէորգ Դպիրի գրիչով՝ նաեւ Կորիւնի Վարք Մաշտոցին (Ձեռ. 1088), որու վերջաւորութեան Պալատեցի թողած է հետեւեալ յիշատակագրութիւնը. «Գրեցաւ մատենան Վրդ.ին Կորիւնի ի ՌՄԼ թուականին Հայոց, ընդ յարկաւ սքանչելի շինուածոյ յուսածեալ սուրբ Կաթողիկէին, որ կայ կայացեալ յԱրարատեան դաշտին, ի Վաղարշապատ քաղաքի. գրչութեամբ Գէորգայ ուրումն անարժանի, բնիկ տեղեալ Կոստանդինուպոլսեցի» (թղ. 247ր):

1784

7. ՍՏԵՓԱՆԱՍ ՏԱՐՕՆԵՑԻ, Պատմութիւն (մասն.).

8. Թուղթ ՕՇՆԻ Տեառն Կանչոյ առ Գրիգոր Անաւարդեցի.

Ձեռ. թիւ 2080. Համառօտ տետրակ մըն է, ուր Պալատեցի հաւաքած է նախ (էջ 1-50) ի Պատմութեանցն Ստեփանոսի Տարօնեցոյ, որու կը յաջորդէ Օշինի նամակը՝ գրուած Գրիգոր Անաւարդեցիին: Տետրակին վերջաւորութեան Մխիթարեան Հայրերէն մէկը դրած է հետեւեալ ծանօթութիւնը. «Տիրացու Գէորգին Տէր Յովհաննիսեան բազմերախտ առն՝ օրինակեալ զթերատ Պատմութիւնս Ստեփաննոսի Տարօնեցոյն, եւ զթուղթ Տեառն Օշնի առ Գրիգոր Անաւարդոյ Եպ.ին, առաքեաց առ մեզ ի Վենետիկ, յանանց իւր յիշատակ յՈւխտիս Սրբոյն Ղազարու, ի 1784»:

9. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ, Պատմութիւն (մասն.).

Ձեռ. թիւ 2675. փոքրիկ տետրակ մըն է, ուր հաւաքուած են հատուածներ Պատմագիրքէն, որոնք կ'ամբողջացնեն ուրիշ թերի օրինակ մը: Աւագերեանի Գրացուցակին մէջ հետեւեալը գրուած է այս տետրակի մասին. «Կայ եւ ուրոյն տետրակ ձեռագիր Տիրացու Գէորգայ Տէր Յովհաննիսեան, յորում նշանակին ուղղագրութիւնք՝ ըստ նախկին գաղափարին Բաղեշու, յորում օրինակեալ է Վարդան (Յունանեան)»:

10. ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ.

«Եւ զայն եւս ընդ տպելոյն բաղդատեալ ուղղագրեցի»²⁰: Այս սրբագրեալ տպագիր օրինակը (տպ. Կ. Պոլիս, 1709) ներկայիս կը կրէ 2421 թուահամարը: Հ. Մ. Աւագերեան այսպէս կը նկարագրէ զայն. «Ուղղագրեալ գրչաւ ի վերայ տպագրեալ օրինակի, աշխատասիրութեամբ Տիրացու Գէորգեայ Կոստանդինուպոլսեցոյ Տէր Յովհաննիսեան, որ գրէ ի վերջոյ յերես տեղ աշխատէ. ի թուին ՌՄԼ Հոկտ. 20, Ագաթանգեղոս օրինակեալ ուղղագրեցաւ ի Հաղբատ, ի գրչագիր օրինակէ ինչ, որ էր գրեալ ի թուականութեան Հայոց ԶՂԹ (1350), ի Դերջան գաւառի, որ հուպ է ի քաղաքն Կարին: Որ եւ հաս ի ձեռս մեր ի Վենետիկ՝ յամի 1783 - ՌՄԼԲ»:

11. ՓԱԽՍՏՈՍ ԲԻԻԶԱՆԴ, Պատմութիւն Հայոց.

«Եւ զնոյն եւս համեմատեալ ուղղագրեցի, եւ չակերտիւք կամ առ նշանիւք ի լուսանցան նշանակեցի, զոր դուք պարտք ճանաչէք»²¹: Հ. Մ. Աւագերեանի Գրացուցակին մէջ այս հատորին համար կայ միայն սա համառօտ արձանագրութիւնը. «Ուղղագրեալ գրչաւ ի վերայ տպագրեալ օրինակի ըստ ձեռագրի միոյ, ի ձեռն Տիրացու Գէորգեայ Տէր Յովհաննիսեան, եւ յրեալ առ մեզ յամի 1783 - ՌՄԼԵ, ի Սեպտեմբերի»: Ներկայիս թուահամարն է 2460, եւ ձեռագրական տարբերակները նշուած են՝ 1730ին Կ. Պոլիս տպագրուած օրինակին վրայէն:

Բացի այս աշխատասիրութիւններէն եւ ընդօրինակութիւններէն, զոր կատարած է անձամբ, իր ուղեւորութեան ընթացքին՝ Գէորգ Պալատեցի, Միտրանութեան հաշուոյն, վեց հատ ալ ձեռագիր գնած է, որոնք հետեւեալներն են (ատորեւ՝ 12-17)։

12. Ոսկեփորիկ (ԺԶ-ԺԷ. դար).

Ձեռագրին (թիւ 1091) առջեւի կողքին ներքին երեսին վրայ գրւում է. «Ձայս ձեռագիրը ընդ այլոց առաքեաց առ մեզ Տիրացու Գէորգին Տէր Յովհաննիսեան, յամի 1783 յՕգոստոսին»²²:

20. Անգ:

21. Անգ:

22. Ձեռագրին նկարագրութիւնը եւ պարունակութիւնը տես՝ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ Հ. Բ., Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանի միջնաբերդին, Վենետիկ, 1914, Հտ. Բ., սիւն. 855-872: Այս Ոսկեփորիկին մէջ է որ կը գտնուին Մխիթար Գօշի Առակները, որ իւր հիմ ծառայած են 1790ի տպագրութեան: Բայց որովհետեւ հոն կային տաճիկներու անպատասխանակներ, գիրքին տպագրու-

13. ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑԻ, ՄԵԿՆՈՒԹԻՆ ԵՐԳ ԵՐԳՈՅԻ (ԺԷ. դար)։

Ձեռագրին (թիւ 950) առաջին էջին վրայ կայ հետեւեալ նշումը. «Ձայս ձեռագիրը, որ է Մեկնութիւն Երգոյն, արարեալ ի Նարեկացոյն, առաքեաց Տիրացու Գէորգն Տէր Թահանիսեան, յամին 1783 ի Սեպտեմբերի»։

14. ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ, ՄԵԿՆՈՒԹԻՆ Կաթողիկոսայց (1335)։

1335ին գաղափարուած այս ձեռագրի մասին (թիւ 951) Աւգերեան իր Գրացուցակին մէջ կ'ըսէ. «Ձայս մատեան յղեաց Տիրացու Գէորգն Տէր Թովհանէսեան, մերովք ծախիւք. 1783 – ՌՄԼԲ»։

15. ՆՈՐ ԿՍԱԿԱՐԱՐԱՆ (ԺԲ–ԺԳ. դար)։

Ընտիր ու գեղեցկագիր ձեռագիր մը (թիւ 1322), որ կը պարունակէ Նոր Կտակարանը, առանց չորս Աւետարաններուն, որոնց փոխարէն ունի Եսայեայ մարգարէութիւնը։ Ձեռագրին առաջին կողքին ներքեւ գրուած է. «Ձայս ձեռագիր մերովք ծախիւք առաքեաց առ մեզ Տիրացու Գէորգն Տէր Թահանիսեան, յամին 1783»²³։

16. ՆԵՐՐՈՂ Ի ՍՈՐՔ ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՍԱՆՈՐԻՅԱՆ։

Հ. Մ. Աւգերեան, իր Գրացուցակին մէջ, հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ այս ձեռագիրը (թիւ 948). «Բոլորգիր հին, տետրակ մեծագիր. է հատուած հանեալ ի վարդէ իրիք ճառընտրի։ Յղեալ առ մեզ ի Տիրացու Գէորգեայ Տէր Թովհանիսեան, 1783 – ՌՄԼԲ, որոյ գրչութիւնքն են սկիզբն եւ աւարտ ճառին»։ Գէորգ Դպիրի կողմէ օրինակուած քնագրին սկզբնական հատուածը կը պատկերէ ձեռագրին սկիզբը ազդեցութեամբ թերթի մը երկրորդ երեսին վրայ, որու առաջին երեսին վրայ կը գտնենք հետեւեալ նշումը. «Ճառ Վարդանայ Բարձրբերդցոյ, զոր գտեալ Տիրացու Գէորգին Տէր Թովհանիսեան ի ճանապարհորդութեան իւրում, առաքեաց առ մեզ յամի 1783։ Բայց չլինել սորա Վարդանայ Բարձրբերդցոյ, ստուգեաց մեզ այլով գրով»։

Թեմէն ետք՝ գրեթէ տարի մը գիրքը չի ղրկուիլ Պոլիս։ Ի երջոյ Հ. Ղ. Ինճեան, օրինակ մը միայն վեներտիկէն կը ղրկէ Պոլիս, հարցնելու համար Տիգրաններու եւ Գէորգ Պալատեցիի խորհուրդը, որպէսզի ըստ այնմ հառաքեցուք ի վաճառել, եւ ծախք եւ գրամք մի՛ ընդ վայր մնացէ անգործ» (Յ Մարտ 1791ին, առ Հ. Յ. Մաղաքեան, Պոլիս)։ Եստ հաւանաբար Պալատեցի տուած ըլլայ իր գրական պատասխանը, որովհետեւ այնուհետեւ Գօշի Առակները կը ղրկուին Պոլիս ու կը ծախուին առատութեամբ։

23. Հմմտ. Հ. Բ. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ, ԲՂ. գծ., հտ. Ա., սիւն. 793–804։

17. ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ, ՅԻՍՈՒՍ ՈՐԳԻ ԵԼԱՅԻՆ։

Այս ընտիր ձեռագիրը (թիւ 78), որ կը պարունակէ բացի Յիսուս Որդիէն, նաեւ Ողբ Եղիսիոյ եւ այլ գրութիւններ, գրուած է 1430 թուականէն առաջ։ Աւգերեան հետեւեալը կ'արձանագրէ իր Գրացուցակին մէջ. «Յղեաց առ մեզ մերովք ծախիւք Տիրացու Գէորգն Տէր Թովհանէսեան, 1783 – ՌՄԼԲ»։

1784

18. ԱՍՏՈՒԱԾԱՂՆԱՆՆԷ, 1648։

Մխիթար Արքաւոր 1736ին հրատարակած Աստուածաշունչը ըստ պատելու վրայ ըլլալով, Ս. Ղազարի մէջ սկսած էր պատրաստութիւնը նոր հրատարակութեան մը, որու համար կը կարօտէին ձեռագիր Աստուածաշունչներու։ Հ. Ս. Արքեպ կը դիմէ Գէորգ Պալատեցիին, որ յարմար առիթի հանդիպելով՝ 350 զածեկանի կը դնէ 1648ին Սպահան օրինակուած գեղեցիկ մանրանկարներով ճախ Աստուածաշունչը²⁴։ Բայց որովհետեւ այնքան գումար դժուար էր իսկոյն առձեռն ունենալ, Պալատեցի կը տոկոսով փոխ առնել եւ միջնորդի մը ձեռքով վճարել ձեռագրի սեփականատէրին, որ կը պատրաստէր վաճառել ուրիշ յաճախորդի։

Գէորգ Դպիր կը գործէ իրեն յատուկ խոհմոտեամբ, ու կը փափաքէ որ ձեռագրի գնումը եւ այլ պարագաներ մնան ծածուկ. այնպէս որ Մելքոնեան Արքայ կը դրէ Պոլիս պտնուող Հ. Զաքարիա Ալեքսանեանին, պատուիրելով որ 350 դահեկան անցընէ Պօղոս Աղայ Ինճեանին, առանց աւելցնելու ուրիշ մանրամասնութիւններ, այլ միայն՝ «եթէ նոյն Պօղոս Աղայն առցէ քեզ զձեռագիր Աստուածաշունչ մի փառաւոր՝ առաքել ի վանս, առցես եւ ապահով նաւու եւ ապահով մարդոյ տամք յանձնելով՝ հասուցես մեզ, եւ թէ յարմար գայ՝ դու բերցես ընդ քեզ»²⁵։ 1784ի Մարտին՝ Հ. Զաքարիա փրեն յանձնուած աւանդը կ'ուղարկէ Ս. Ղազար (Ձեռ. թիւ 623/3)։

Ձեռագիրը Ս. Ղազար չմտած, Հ. Ս. Արքեպ, Պօղոս Աղայ Ինճեանի ձեռքով²⁶, Գէորգ Դպիրին կը հասցնէ Մխիթար Արքաւոր

24. Հմմտ. ամդ, սիւն. 26–43։

25. Մելքոնեան Ստեփանոս Արքաւոր՝ Վեներտիկէն, 20 Սեպտ. 1783ին, առ Հ. Զաքարիա Ալեքսանեան, Պոլիս։

26. Գէորգ Պալատեցիի հետ յարաբերութիւնները մշակուած են Հ. Ղուկաս Ինճեանի հօր՝ Պօղոս Աղայի ձեռքով։ Նոյնիսկ Պոլիս փակող Մխիթարեան Հայրեր կը զգուշանային ուղղակի յարաբերութիւն ունենալ Գէորգ Դպիրին հետ, ընդառաջելու համար Դպիրի ծածուկ մնալու փափաքին։ Տպագիր Աստուածաշունչը Վեներտիկէն ղրկուած է Հ. Յարութիւն Մաղաքեանին (Պոլիս), որ Պօղոս Աղայի ձեռքով զայն հասցուցած է Գէորգ Դպիրին։

հրատարակած Աստուածաշունչին օրինակ մը, որպէսզի անոր վրայ նշանակէր ուրիշ Աստուածաշունչի մը տարբերակները, եթէ հանդիպելու ըլլար: Գէորգ կը խոստանայ. «Բայց այս միայն դոյ, զի ժամանակի կարօտ է՝ եթէ՝ գիւտն եւ եթէ կատարումն, վասն լինելոյս միայնակ ան անօգնական, քանզի եւ իրն լռութեամբ գործելի է եւ ոչ լու ի լու, մանաւանդ սովորութիւն բուսոյ բարուցս իմոց մեծապէս զիս ստիպէ գանձըննել սիրել»²⁷: Բայց թէ յաջորդաբար Գէորգ կրցած է արդեօք իրագործել այս խոստումը՝ կը մնայ անծանօթ:

19. ԵԶՆԻԿ ԿՈՂՐԱՍԻ.

Գէորգ Պալատեցի, իր 28 Հոկտ. 1784 թուակիր նամակով, ուղղուած Հ. Միքայէլ Չամչեանին, անցողակի կերպով կը յիշատակէ հետեւեալը. «Ձեկուցէք եւս ինձ՝ եթէ ե՞կն առ ձեզ սրբադիր օրինակն Եզնիկայ Կողբացւոյ, զոր առաքեցի առ ձեզ, որ յօրինակէ անտի ուստի տպեալն էր մտադիւր գգուշութեամբ սրբադրեալ, գրչեայ օրինակին յար եւ նման եղեւ»:

Եզնիկի այս սրբագրութիւնը կը պահուի ներկայիս 73 թուահամարին ներքեւ, որու մասին Հ. Մկրտիչ Ապրեհեան կը նշէ իր Գրացուցակին մէջ. «Ուղղադրեալ գրչաւ ի վերայ տպագրեալ օրինակի, ըստ ձեռագրի միոյ գրելոյ ի թուին Հայոց Զիթ, ի Թովմայ Վրդէ, ի վայելումն ներսիս Վրդէի, որ այն իսկ է պաղարարն տպագրութեան իգմիրու (զոր ոչ պահեցին անպիտոյս ի տպագրելն), զոր եւ ի ձեռս բերեալ Տիրացու Գէորգեայ Տէր Թովհաննիսեան, սրբադրեաց ըստ նմին զտպագրեալ օրինակ մի եւ յղեաց առ մեզ, 1784-ՌՄԼԳ, ի Հոկտեմբերի»:

20. Պատմութիւն հալածանաց.

Պօղոս Աղայ Ինճիճեան, 11 Օգոստ. 1783ին, Պոլիսէն կը գրէ Վենետիկի քանոնող իր զոյգ որդիներուն. «առի ձեր հրամանուցն պատուական գիրն եւ մէջն եղեալ Դապախօղլու Տիրացու Աւետիքին գիրն իրեն տըւի, շատ ուրախացաւ, կաշխատի կոր հալածումին պատմութիւնը գրել ձեր հրամանուցն. նորէն գէրէ ինք քիւթիւկը ունի քովըն, օր ավուր եղածները հտէվէ կը քըրէ, ինչվան հիմա. անկից պիտի գըրէ տա(յ) ինձի որ խրկեմ... Տիրացուն հալէպի էյ, կենէ կաշխատի կոր. ան տալմա ձեզի պէքը եղած հաւատիսները կը գըրէ, կու տա(յ) ինձի, որ խրկեմ ձեր հրամանուցն, գէրէ լաւ բարեկամ է վանգին»:

27. Գ. Պ. Պոլիսէն, 22 փետր. 1784ին, առ Հ. Ս. Աղոնց, Վենետիկ:

Տիրացու Աւետիք յանձն կ'առնէ շարադրել եւ տէր կ'ըլլայ իր խոստումին²⁸, ու 21 Նոյեմբ. 1784ին նամակով մը կը գրէ Աղոնցի. «տեղեկացեալ այնմ զոր գրել եւ յղել ազդ արարեալ էիք, վասն որոյ եւ ես գրել տուեալ՝ այժմ առ ձեզ յղեցի, ծրարեալ ի թղթի եւ կնիք եւս ի վերայ եղեալ, զոր առեալ ընկալիք ի հաճոյս կամաց ձերոց. քանզի թէպէտ ըստ մեծի մասին իրք պատմականք յոլովս կարեն ունել յինքեանս խառնութիւնս ի սուտ բանից, բայց այս կարի իմն ճշդիւ եւ մանրակոյղ որոմամբ ի գիր աւանդեցաւ, եւ որքան կարելի էր ստուգիւ իմն քննեալ իրացն որպիսութիւն՝ այնպէս գրեցաւ. եւ կարծեմ թէ զայս նիւթ բանի դէպ լինէր Խորենացւոյն գրել եւ կամ Յովսէպոսի, ըստ նիւթոյն այսպէս պարտ էր գրել, թէպէտ ըստ շարադրութեանն՝ գերադանցադոյն իմն, զորոց ոմանս ակնատեսս դոլով գրեցաք, եւ զոմանս ի լրոյ յարանց հաւատարմաց ընկալաք: Եւ եւ տետրակք հինգ առ ձեզ առաքեալք, զոր ընկալիք սիրով, եւ յիշեցէք դժառայ ձեր յատուածահաճոյ աղօթս. Ողջ լերուք»: Նամակին ստորագրութիւնն է՝ «Ծառայ Քրիստոսի Ոսկերիչ Տիրացու Աւետիք». սակայն թէ՛ նամակին եւ թէ՛ ստորագրութեան գիրը՝ Գէորգ Դպիր Պալատեցիինն են:

Այս եղելութիւնը արդարացի կերպով կարծել կու տայ որ Պատմութիւն հալածանաց տետրին հեղինակը ըլլայ Գէորգ Դպիր՝ Աւետիք Պալատեցիի հետ միասին: Ասոր տեղեակ է նաեւ Հ. Յակոբոս Չամչեան, որ 23 Յունուար 1784ին Պոլիսէն կը գրէ Հ. Ս. Աղոնցին. «Թապաղօղլու Տիրացու Աւետիքն Պալատցի շարադրեաց զՊատմութիւն հալածանաց եւ ետ ինձ... զայս Պատմութիւն շարադրեաց վերադրեալ Տիրացու Աւետիքն, սակայն զծածուկ խորհուրդս եւ զիրս Գասպարին եւ զնմանս այնց շարադրեաց Տիրացու Գէորգն, որդի Երկայն Տէր Յօաննէսին. բայց զանուն իւր ծածկեաց, զի մի՛ ոք զխոսացէ: Նոյնպէս եւ Աւետիքն ոչ կամի թէ իմացի՝ թէ նա շարադրեաց զայս Պատմութիւն. քանզի եթէ իմացին թէ սոքա շարադրեալ են զայսպիսի ինչ, ջնջեն զնոսա չարաչար. ուստի ո՛չ ոք իմացի, եւ ո՛չ եւս Նորընծայքն, այսինքն չուխտեալքն, եւ ո՛չ եւս իմացի այս՝ զկնի մահու նոցա ընդ երկայն ժամանակս, քանզի եթէ իմացին ապագային, իսկոյն ասացեն թէ կան լրտեսք ի մեզ, եւ չարադրեցեն զայսպիսի ծածուկ ջատագովս ուղղափառաց»:

Այս վկայութեան համաձայն՝ Գէորգ Դպիր մաս ունեցած է Պատմութիւն հալածանաց տետրին շարադրութեան մէջ. բայց Հ. Յ. Չամչեանի անծանօթ է թէ մինչեւ ինչ, աստիճանի է Գէորգի մաս-

28. «Ձեր հրամանուցն խապար եկած է Հ. Չաքարիայէն, Դապաղօղլու Տիրացու Աւետիքն հալածումի պատմութիւնը գրեց» (Պօղոս Աղայ Ինճիճեան՝ Պոլիսէն, 9 Յունվ. 1784ին, առ Հ. Ղուկաս Ինճիճեան, Վենետիկ):

նակցութիւնը: Իսկ եթէ կարդալու ըլլանք Գէորգ Պալատեցիի բուն նամակը, գրուած 20 Նոյեմբ. 1783ին, ուղղուած Ստ. Ադոնցին, այն տպաւորութիւնը կը կրենք թէ գործին մեծ մասը Գէորգինն է. «Գիտութիւն լիցի Յարգութեանդ, զի գտեստրական Տիրացու Աւետիքին ես գրեցի հինգ տետր, զոր առ ձեզ առաքեաց ըստ վանդորոյ ձեր, որոյ եւ կարճառօտ տրական եւս յինէն գրեցաւ. բայց դուք մի՛ երբեք գիտիցէ՞ք զայս աշխատէս լինել, այլ ի թղթին՝ յորժամ վասն ժամանմանն տետրակացն գրիցէ՞ք նմա՝ երբեք ծանօթութիւն մի՛ տայք, եւ մի՛ նաեւ զանուն իմ յիշիցէ՞ք»:

1785

21. Աստուածաշունչ (ԺԴ. դար).

1785ին Գէորգ Դպիր Ս. Ղազարի համար կը գնէ երկրորդ Աստուածաշունչ մը, 150 դահեկանի²⁹: Այս ձեռագրի (թիւ 1006) մասին ակնարկ չենք փոխեր իր նամակներուն մէջ: Աստուածաշունչը գնելու հրահանգը շատ հաւանաբար Պալատեցիին տրուած է Վենետիկէն, Հ. Ս. Ադոնցէ, ապագայ հրատարակութեան մը իբր պատրաստութիւն: Վենետիկ բնակող Միաբաններու այս կարգադրութիւնը, սակայն, այնքան հաճոյ չի թուիր Պոլիս գտնուող միաբաններէն՝ մատակարար Հ. Յարութիւն Մաղաքեանին, որու հրահանգ կը տրուի 150 դահեկան անցընել Գէորգ Պալատեցիին: Հ. Յ. Մաղաքեան կը քննադատէ այս գործելակերպը, առանց ըմբռնելու գործին կարեւորութիւնը³⁰:

29. Ձեռագրին նկարագրութիւնը տես՝ Հ. Բ. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ, Աշ. գծ., հտ. Ա., սիւն. 62-74:

30. Այս ձեռագիր Աստուածաշունչը թէեւ գնուած է 1785ին, սակայն 1787 փետրուարին է որ կը ղրկուի Վենետիկ. արդարեւ նոյն շրջանին գրուած նամակ մը կ'ըսէ. «Նաեւ հանդերձեալ է ելանել յայտոսիկ աւուրս գնալ յիզմիր, եւ անտի դալ ի Վենետիկ, ուստի զձեռագիր Աստուածաշունչն եւ զայլ եւս ձեռագիր, զոր ետ Տիրացու Գէորգն [առաքեմք], որոց զգինսն վճարեալ եմք նմա» (Հ. Յ. Մաղաքեան՝ Պոլիսէն, 23 փետր. 1787ին, առ Մելքոնեան Աբբայ, Վենետիկ): Ձեռագրին այսքան ուշ Վենետիկ ղրկուելուն պատճառը՝ Պոլսոյ միաբաններուն մոռացկոտութիւնն է. Հ. Ղուկաս Խնճեան հազիւ թէ Վենետիկէն Պոլիս կը մտնէ, առաջին գործը կ'ըլլայ հետաքրքրուիլ Աստուածաշունչով, ու կը գրէ. «Ձեռագիր Աստուածաշունչն պահի առ Հ. Գէորգին [Ապտուլլահեան]՝ զգուշութեամբ, զոր սակս մոռանալոյն՝ չեն առաքեալ մինչեւ ցայժմ. մաղաղաթն, գիրն, նաեւ կաղմուածք իսկ նորա, նման են յոյժ մերոյ հնազիր Աստուածաշնչին. ի հարեանցի հայեցեալ իմ աստ եւ անդ, ոչ գտի ուրեք զնորին թուականն. ինձ երեւի գրեալ ի Ժն. դարուն. ի լուսանցս նորա նշանակեալ կան նովին գրով ի նոյն Դպրէ՝ տարբերութիւնք զլսոց լատինացոց ... ի հարեանցի քննեալ՝ ոչ գտի զնա ի սակի ընտրելագունից» (Հ. Ղ. Ին-

22. ՎԱՐԴԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ, Աշխարհագրութիւն.

34 էջոց տետրակ մըն է (Ձեռ. թիւ 2674) Գէորգ Դպիրի գիրով, որ զայն 1785ին կը ղրկէ Վենետիկ: Տետրակին վերջաւորութեան Պալատեցի զուտայ սա ծանօթութիւնը. «Գրեալ էր օրինակն՝ յորմէ հանաք զսա ի թուականին Հայոց ՌՃԻԲ, Յունւարի 24, ի քաղաքն Ըստամպուլ, ի Սուլումանաստրին: Բայց մեք օրինակեցաք ի թուականին ՌՄՂԴ, ի վերջին աւուրսն Ապրիլի, ի նոյնում քաղաքի, ի թաղն Պալատու: Եւ յօրինակի աստ գոյր ինչ ինչ աւելորդ, եւ ինչ ինչ պակասորդ, որով տպագրեալ օրինակին ոչ համեմատէր. սակայն մեք զիարդ եւ էր գրչագիրն՝ աշխատէս գրեցաք»:

23. Թուղթ Բախանայապետիցն Հոսովայ առ մերայինս.

Անջատ թուղթի մը վրայ, առանց ստորագրութեան ու թուականի, Գէորգ Պալատեցիի գիրով ունինք էջ մը գրութիւն, որ կը սկսի. «Յերբեմն ժամանակի տեսեալ եմ գրչեայ գիրք մի հնագոյն, եղծեալ եւ խանդարեալ, բայց որքան ինչ մնացեալ էր եւ կարացի հանել՝ այս է»:

Ա. Ղուկիոս Բահանայապետին նամակը, գրուած Գրիգորիս Կաթողիկոսին.

Բ. Կղեմէս Բահանայապետի նամակը, գրուած Գրիգոր Կաթողիկոսին, «Որատն զոր յԱստուծոյ արդար պատասխանէն» սկզբնաւորութեամբ.

Գ. Նոյն Կղեմէսէն առ Գրիգոր Կաթողիկոս, «Հաւատամք եթէ ամոռաց ունիս» սկզբնաւորութեամբ.

Դ. Նոյն Կղեմէսէն առ Լեւոն Թաղաւոր, «Որատն զոր յԱստուծոյ արդար պատասխանէն» սկզբնաւորութեամբ:

Գէորգ Պալատեցի միեւնոյն թուղթին ստորեւ կ'աւելցնէ, հաւանաբար լսուքը ուղղելով Հ. Կարապետ Եսայեանին. «Եւ զայսոսիկ վասն այն գրեալ ծանուցի, զի եթէ չիցեն այս թուղթք առ ձեզ, նշանակեալիք ի թղթի ձերում, զի եւ զսոսա տետրս ինչ արարեալ յղեցից. պիտանի իմն է առաջադրեալ նիւթոյն»:

Այս տողերը գրելէ փոքր, Գէորգ Դպիր պէտք է Վենետիկ ղրկած ըլլայ նոյն նամակներուն օրինակութիւնը, գուցէ աւելեօք, որովհե-

ճիճեան՝ Պոլիսէն, 23 Դեկտ. 1786ին, առ Մելքոնեան Աբբայ, Վենետիկ): Ձեռագրին առջեւի կողքին ներքի կողմը գրուած է. «Ձայս ձեռագիր Աստուածաշունչ գնեցաք ի Կոստանդինուպոլիս ճՄ ղուլի, ձեռամբ Տիրացու Գէորգեայ, յամի Տեառն 1786»:

տեւ 1785ին գրած մէկ նամակին մէջ Արժւէ. «ահաւասիկ կնքեալ յանձնեցի Վ. Հ. Յարութիւն Վրդ.ին Մաղաքեան... թողութե ռմանք ի Հռոմէական Գահանայապետացն առ մերայինս առաքեալք, յորոց ոմանք ոչ գոն առ ձեզ, եւ ռմանք եւս թէպէտ գոն առ ձեզ, բայց եւ այս ոչ սակաւ օգուտ գործէ ի բաղդատելն ձեր զսոսա ընդ ձերոցն օրինակաց»³¹:

Գէորգ Պալատեցիի ղրկած այս տետրակը ներկայիս կը պահուի այլ գրութիւններու հետ միասին կազմուած, 129 թուահամարին ներքեւ (Հաւաքումն բանից մախնաց, Դ.)³²:

* * *

Պոլսոյ միաբաններուն վրդովումը

Այստեղ հարկ կը տրեւանք պահ մը ընդհատել մեր այս ցանկը, լուսաբանելու համար կարեւոր կէտ մը, որ խնդրոյ առարկայ կը դառնայ՝ Ս. Ղազարի եւ Պոլիս գտնուող միաբաններու միջեւ փոխանակուած թղթակցութեան մէջ, յատկապէս 1785ի ընթացքին:

Գէորգ Պալատեցի կ'ապրէր տնտեսական նեղ դրութեան մը մէջ, ինչպէս առ հասարակ ժամանակին մտաւորականութիւնը: Ս. Ղազարի համար ձեռագիրներու օրինակութիւնը կը կատարէր անձամբ, տրամադրելով երկար ժամեր, իսկ երբ ուրիշներու ընել տար՝ ինք կը ստանձնէր անոնց սրբագրութիւնը: Պալատեցիի կատարած ծախսերուն, ինչպէս նաեւ սպառած ժամերուն վարձատրութեան վճարումները պէտք էին կատարել Պոլիս գտնուող Միաբանները: Անոնք կը սահմանէին սակայն այս դերը ստանձնել, մանաւանդ որ նոյն ժամանակ տնտեսապէս դժուարին շրջան մը կը բոլորէին: Հ. Սուքիաս Աղամարեան՝ Պոլիսէն իր մտահոգութիւնները կը յայտնէր Մելքոնեան Աբրահօր, գրելով 25 Մայիս 1785ին. «Ի կարգաւորել մեր դրամականութեան, պարտ է եւ ձեզ կարգաւորել զմտերիմն մեր համարեալ զՏիրացու Գէորգն, թէ արդեօք պարտ իցէ առնուլ ի նմանէ զամենայն գրեանս անխտիր, զորս առաքէ հետզհետէ առ մեզ, եւ վճարել նմա զչափազանց գինան գոր դնէ: Եւ թէ զի'նչ ինչ յանձնեալ է նմա այսոյ, եւ զի'նչ պայման կայցէ ընդ նմա. քարոք լինի զի եւ մեզ ծանուցիք, զի առ իւրաքանչիւր գիրս յիսնով եւ հարիւրով պահանջէ եւ առնու, յայտմ եւ ի սոյն ժամանակի, յորում ցամաքեալ են աղբիւրք մտից»:

31. Գ. Պ. Պոլիսէն, 22 Դեկտ. 1785ին, առ Հ. Սո. Աղոնց, Վենետիկ:

32. Զեռագրին նկարագրութիւնը տես՝ Հ. Բ. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ, ՊՁ. գծ., հտ. Բ, սիւն. 1081-1080:

Հ. Սուքիասի կը ձայնակցէր Հ. Յարութիւն Մաղաքեան, որ 24 Փետր. 1785ին կը գրէր. «Ծանիր Գերարդելի, զի Տիրացու Գէորգն ետ գիր մի որ գրէ առ Հ. Ստեփանն (Աղոնց), յորում գրէ թէ զնեցի Աստուածաշունչ մի 150 դռչ. եւ որովհետեւ վասն մեր գնեալ է (որպէս երեւի ի գրելոյ նորա), հետեւի թէ պարտիմք, ուստի որպէս գրէք ես այնպէս առնեմ: Սակայն զայն հրաման զոր տուեալ էք Տիրացու Գէորգին, զի ի գտանելն զընտիր Աստուածաշունչն՝ գնեցէ, եթէ զայս հրաման վասն այն տուեալ էք զի գնմամբ սպառեցուք զԱստուածաշունչս, այս ալ ինչ է (թէպէտ անկարելի է սպառելն), իսկ եթէ վասն քաղաքատելոյ է, որպէս կարծեմ, զոր ինչ ունիք այն բաւական է, եւ աւելի եւս է: Ուստի եթէ կամիք՝ ասաւջիք Վ. Հ. Ստեփանոսին, զի գրեցէ առ Տիրացու Գէորգն թէ այլ բաւական է, եւն: Բայց ծանիք, Գերարդելի, զայս գրեցի սոսկապէս վասն ծանուցանելոյ, և ոչ ի հեռուստ իբր կարգադիր լինելով, որ քաւ լիցի»³³:

Հ. Գէորգ Ապտուլլահեան ալ, իր կողմէ, կ'արձագանգէ այս տողերուն, գրելով 9 Յունիս 1785ին. «Տիրացուն... առաքեաց ինձ ըզթումայի Պատմագիրն, եւ ես ետու ումեմն ի յօրինակել դրամովք, կարծեմ թէ ոչ բաւականացի 15 դահեկան. եւ առաքեաց զԳիրքն Պիտոյից անուանեալ 25 դռչով, եւ եւս խորհրդով մերայնոցն՝ յետս դարձուցի: Զայս ինչ խնդրեմք ի Գերարդելիսնէ ձերմէ, զի ի գրելն զհրաման ինչ առ Տիրացուն, եւ մեզ ծանուցիք զայն, զի մի՛ գործք մեր անմիաբան գտցին ընդ հրամանացն ձերոց»:

Տեսակէտով մը հասկնալի կրնայ ըլլալ պոլսաբնակ Հայերուն վրդովումը, նկատի առած որ կը գտնուէին տնտեսական դժուարին պայմաններու մէջ: Միւս կողմէ, Հ. Յարութիւն մը՝ որ որեւիցէ դիտական հրատարակութիւն չէր ըրած, չէր կրնար գգալ Նոր Հայկական Բառարան մը յօրինողներուն մտաւոր պահանջները: Մելքոնեան Աբրահայր կարգաւորվ քողոքի նամակները՝ կը գրէ այնպիսի պատասխաններ, որոնք ի նպաստ են գիտութեան եւ յառաջացումին: 7 Սեպտ. 1785ին կը պատասխանէ Հ. Յարութիւնին՝ թէ «որ ինչ բանք էին վասն Տիրացու Գէորգին եւ իւր տուեալ գրքոյն ի յօրինակել՝ իմացայ. մերքն որոշ եւ յանուանէ գրեալ են զպիտանացու գրեանց ոմանց, իսկ թէ այդ տուեալն ի յօրինակել չէ ի նոցանէ՝ զայն չգիտեմ»: Այս պատասխանէն առաջ Մելքոնեան պէտք է գրած ըլլայ նաեւ Հ. Սուքիասին, պաշտպանելով Գէորգ Գպիւրի գործե-

33. Աւելի ուշ, Հ. Յարութիւն դարձեալ կը գրէ Մելքոնեան Աբրահօր, յայտնելով իր գալուցը. «Գիրք մի առաքեալ էք Տիրացու Գէորգն, զի տացուք օրինակել եւ առաքել ի վանս. եւ տուաք օրինակել, որոյ քանակութիւն է 20 թապաղայ, եւ վճարեցաք 15 դռչս օրինակողին. եւ կարծեմ թէ ի հասանելն ի ձեռս ձեր, իսկոյն ունիցիք ասել թէ ամսոս 15 դռչին, զի կայ այդ ամենայն ի վանս: Եւ ես ի տալն իմ 15 դռչն՝ համարեցայ տալ իբր զձերմէն» (9 Օգոստ. 1785):

լակերպը, այնպես որ Հ. Սուքիաս կը ստիպուի հպատակիլ եղած կարգադրութեան ու խոնարհաբար գրել Մելքոնեանին, իր 9 Օգոստ. 1785 թուակիր նամակով. «Վասն Տիրացու Գէորգին եւ վասն զըրեանցն յանձնելոց նմա, զիարդ եւ կամիք այնպէս եղիցի, միայն թէ ինքն հաւատարմութիւն առ մեզ պահեսցէ, ըստ գրելոյ ձեր այսի առ նա»:

Արդարեւ, մտահոգիչ կրնար ըլլալ Պոլսոյ Միաբաններուն բռնած զէրքը: Եթէ անոնք չափ տէ՛ն եւ խնայողութեան դիմէին՝ կըրնար ցամքիլ Պալատեցիի դիտական աղբիւրը, որու հանդէպ այնքան մեծ էր Վենետիկի Հայրերուն գնահատանքը: Նոր Հայկազեան Բառարանը յօրինողներու պարագլուխ Հ. Գաբրիէլ Աւետիքեան կը ստիպուի անձամբ միջամուխ ըլլալ հարցին եւ տալ վարեւոր լուսաբանութիւններ, շարժելու համար Պոլսոյ իր միաբանակիցները, որպէսզի եթէ հարկը պահանջէր՝ յանձն առնէին զրկուիլ մինչեւ իսկ օրուան հացէն, բայց լայնօրէն օժանդակէին Պալատեցիին: Հ. Գ. Աւետիքեանի նամակը, որ գոհար մըն է ինքն իր մէջ՝ իբրեւ անստգիւտ վկայութիւն մը հեղինակին մտային հորիզոններուն լայնութեան եւ մանաւանդ Ս. Ղազարի մէջ տիրող մշակութային-հայագիտական խոր գիտակցութեան, Կ'ուզենք մէջբերել գրեթէ ամբողջութեամբ, միաժամանակ ցոյց տալու համար թէ որքան մեծ էր Վենետիկի մէջ Գէորգ Պալատեցիի գործին եւ գիտական օժանդակութեան գնահատանքը.

«Ունիմք եւ զայս ինչ գրել ոչ միայն ի ստիպելոյ բազմաց, այլ նորին իսկ կարեւորութիւն իրացն, այս է յաղագս փոյթ ունելոյ ձեզ այդ [ի Պոլիս] ձեռագիր մատենից:

«Աղաչեմք, եւ ստիպով աղաչեմք, մի՛ խնայել ամենեւին մի՛ յինչս, մի՛ յաղխատութիւնս եւ մի՛ ի գանազան հնարս յաղագս իրացդ աղբիւրի, փորձանաւորացս յիրիդ յայդմիկ մի՛ վլանայք հաւատս, թէ քանի մեծ է կարեւորութիւն այսոցիկ, եւ որչափ փութալի է մեզ, մինչդեռ ժամանակս ի ձեռս է, հաւաքել զընտիր ընտիր մատենան. ապա թէ ոչ յանցանել ժամանակիս՝ այնուհետեւ կարծեմ եւ ոչ գանձիւք կարող լինիմք ի ձեռս բերել:

«Զի առ վարդիպացիս այժմ եռանդն բորբոքեալ է հայկական ուսմանց, (որպէս եւ վասն այսր կանոնիկոս իմն ի Փարեղոյ, յարքունի դպրատանէն եկեալ առ մեզ, ջանալ այժմ կատարել զհայկական ուսումն, զոր արդէն սկսեալն էր, եւ ապա լինել անդ ուսուցիչ հայկաբանութեան): Վասն որոյ ի ստարածել առ նոսա ուսմանս, մեզ ո՛չ եւս տեղի տան ի խնդիր գրոց ելանելոյ, զի արդէն իսկ ժողովեալ են նոքա ի տեղեաց տեղեաց բազում ընտիր մատենանս եւ ընտիր օրինակս գրոց, զորս մեք կամ քնաւ չունիմք եւ կամ ոչ նոյնպիսիս, որպէս եւ ի ցանկէ նոցա ստուգեալ տեսաք. ապա զի՞նչ ոչ առնիցեն

յետ այսորիկ, եւ ո՛չ ապաքէն ամօթ մեծ է մեզ՝ եթէ զաշխարհ առաջի մեր օտարք կերիցեն, եւ զժառանգութիւն Հարց մերոց՝ այլազգիք վայելեսցեն. նոցա չիել ի տեսանց մերոցն ծնողաց, եւ մեղ մնալ անճաշակս:

«Գրեամբք կարող եմք երբ եւ իցէ ստանալ դրամս, բայց դրամովք ոչ միշտ գտանել զգիրս կարող եմք. այժմ ժամանակ է, մանաւանդ յորժամ ի ձեռին ունիմք զՏիրացու Գէորգին ի սոյն փոյթ ջանացեալ, որոյ երկամբք ի փոքու ժամանակի տեսաք եղաք բաղում գրոց, որոց ոմանց եւ անուանքն իսկ անյայտեալ էին, եւ թէ ի նոցանէ քանի ինչ նպաստս առաք՝ դիտեն յօրինողք Բառարանին եւ Պատմագրութեան եւ Աշխարհագրութեան, եւ օր ըստ օրէ ի նոյն հմտանամք, եւ զնորա երկասիրութիւնն գովեմք ի մեծաց մինչեւ ցփոքր, որպէսզի ասել մեզ թէ արծաթ արծաթոյ մի՛ ժամանացէ, այլ մատենաք լիցին մեր ճոխութիւն հանապազորդ, որով զօրանամք յիմաստս հայկական եւ զարմացուցանեմք յլատինս (որպէս եւ բաղումք կան ի հիացման), եւ յազգ մեր տարածանեմք զսիրելութիւն մերոցն նախնեաց եւ գործոց նոցա, որով յնարեացին ի աէր ազգին, եւ յօտարազգիս մի՛ կացցեն բերանարացեալ, որով օգտին արդեօք թէ վնասին, աչօք տեսանեմք:

«Վասն այսր ամենայնի, աղաչեմք, առաւել եւս յորդորամիտ առնել զնոյն Տիրացու, եւ մի՛ խրտուցանել զնա սակա ծախու դրամոց. եթէ կասկածանք ինչ ի վերայ առնն ծանախցին, (թէպէտեւ զժուարհաւատարի է այդ), մարթ է արթնութեամբ գնալ, առանց խորհեցուցանելոյ գնալ:

«Եւ վասն առաքելի գրեանց՝ մի՛ լիցի առնել խտրութիւն, որպէս թէ ունիցիմք զնմանն ի վնաս. բաւական է զի օրինակն իցէ վաղընջական, կամ գէթ ի վաղնջականէն գաղափարեալ անվրէպ, զի բազմութիւն օրինակաց յոյս բազում ընծայէ յայլեւայլ նկիւթս, որպէս եւ ժամ ի ժամէ զփորձն առնեմք:...

«Գոյին արդէն ձեռագիրք ինչ առաքելիք ի Տիրացու Գէորգին. խնդրեմք, անյապաղ հասուցանել այսր, զի կարեւոր են վասն Բառարանին»³⁴:

Աւետիքեանի նամակը պէտք է կատարած ըլլայ իր բարբարոս դերը Հ. Յարութեանի վրայ, որ նոյն տարւոյն 27 Մարտին կը պատասխանէ զրեւոյթ. «Վասն ձեռագիր մատենից փոյթ եմք որոնել, նաեւ Տիրացու Գէորգին եւս գրեալ եմ թէ ի գտանելն առաքեսցէ առ մեզ»:

34. Հ. Գ. Աւետիքեան՝ Վենետիկէն, 4 փետր. 1786ին, առ Հ. Թ. Մաղաքեան, Պոլիս:

1787

24. ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ, ՄԵԿՆՈՒԹԻՆ ԱԼԵՍԱՐԱՆԻՄ ՄԱՏԹԷԻ.

Նման ձեռագրի մը գոյութեան լուրը Գէորգ Պալատեցին է որ առաջին անգամ Ս. Ղազար կը հասցնէ 1784ին, Հ. Միքայէլ Զամ-
չեանին ուղղութեամբ նամակով մը: Զեռագիրը Պոլսոյ Պատրիարքարանի
Մատենադարանին այն հաղուագիւտ գանձերէն էր, որոնք օրինակու-
թիւնը Պալատեցին կը խոստանայ ղրկել Վենետիկ³⁵: Շուրջ երկու
տարի Վենետիկի մէջ անհամբեր կը սպասեն Պալատեցիի խոստու-
մին իրականացման, երբ 1786ի առաջին ամիսներուն Գէորգ Դպիր
դարձեալ կը գրէ, իմացնելով թէ «Մեկնութիւն Ալեքսարանին ոչ ել
ի գլուխ, եւ ոչ իսկ սկսեալ եղեւ, վասն լընդ առաջ ելանելոյ ինձ
ձախողակ կրից ոմանց... բայց այսուհետեւ հոգաբարձու եղէց ըստ
կարի եւ ի գլուխ հանել ջանացայց»³⁶:

Մինչ այդ, 1786ին, Հ. Ղ. Ինճիճեան Վենետիկէն կը մեկնի Պո-
լիս, եւ առաջին իսկ նամակով լուրեր կը հասցնէ Վենետիկ, ուր ափ
ի բերան կը սպասէին Շնորհալիի Մեկնութեան օրինակութեան վե-
րաբերեալ ամէն տեղեւորի. «զմասն ինչ Մեկնութեան Շնորհալուոյն
կատարեալ է օրինակողն, զոր Տիրացու Գէորգն, որ եկն ինձ ի տե-
սութիւն, ունի ի մտի յետ ուղղադրելոյն՝ համեմատել եւս ընդ օրի-
նակին որ կայ ի Պատրիարքարանի: Զպատճառ յապաղելոյն եզ-
ըզփութութիւն հայ հոռոմ Փէթոսը աղային, որոյ մահուամբ, ասէ,
ինձ եւ օրինակողին եւս հասին տառապանք բազումք: Ի Պատրիար-
քարանն, որպէս տեղեկացայ ի նմանէ, ոչ գոյ ինչ ձեռագիր արժանի
մեզ, բայց եթէ Մեկնութիւն Շնորհալուոյն եւ Առ քրս Գրիգորի Աս-
տուածաբանին, զորոյ օրինակ թէ հնար է դիւրութեամբ ստանալ՝
ոչ դանդաղեցից»³⁷:

Այս մանրամասնութիւնները կ'արծարծեն Նոր Հայկազեան բառ-
գիրքը պատրաստողներու հոգիները, որոնք օր առաջ կը փափաքէին
ունենալ ձեռագրին օրինակութիւնը. բայց որպէսզի չափազանց ստի-
պումը չտայ հակառակ արդիւնք, Ինճիճեան Պոլիսէն կը յորդորէ թէ
«վայրապար, այլ եւ անդէպ իսկ է այլ Եւս ստիպել զՏիրացուն, վասն
որոյ ժուտեցէ փոքր ինչ մեր Վ. Հ. Յովհաննէս (Զօհրապեանն)»³⁸:

35. «Դատի եւս աստէն զՄեկնութիւն Մատթէի Ալեքսարանին ի Շնորհալուոյն, մինչ
ի Վի' համարիք» արարեալ, եւ ի Շնորհալուոյն Յովհաննու լրացուցեալ. զնոյն
եւս եթէ կամիցիք, զրով Պողոս Աղային զեկուցէք, զի գրել տաց լուսնայն
համալարժ գրչի ումեք, որ կարծեմ թէ ի չափ լիակատար մեծագիր Նարեկի
լինի» (Գ. Պ. Պոլիսէն, 28 Հոկտ. 1784ին, առ Հ. Մ. Զամչեան, Վենետիկ):

36. Գ. Պ. Պոլիսէն, Փետր. 1786ին, առ Հ. Մ. Ազոնց, Վենետիկ:

37. Հ. Ղ. Ինճիճեան՝ Պոլիսէն, 23 Դեկտ. 1786ին, առ Մեկնութեան Արքայ, Վենետիկ:

38. Հ. Ղ. Ինճիճեան՝ Պոլիսէն, 23 Փետր. 1787ին, առ Մեկնութեան Արքայ, Վենետիկ:

Գէորգ Դպիր ալ գիտէ թէ Վենետիկի մէջ այս ձեռագրին սպասումը
մեծ է, այնպէս որ գրեթէ ներողութիւն կը խնդրէ ակամայ յապա-
ղումին համար, խոստանալով ճամբայ հանել՝ հազիւ թէ օրինակու-
թիւնը պատրաստ ըլլայ:

Նոյն տարուոյ (1787) Յունիս ամսուն Գէորգ Դպիր Հ. Ղ. Ին-
ճիճեանին կը յանձնէ ձեռագրին օրինակութիւնը, Պոլսոյ Պատրիար-
քարանի օրինակէն կատարուած սրբագրութիւններով հանդերձ, ան-
չափ ուրախութիւն պատճառելով Ինճիճեանին, որ ալեւտարեր լուրը
կը հասցնէ Վենետիկ. «Բազմակատարած յաղթանակ կացցեն յօրինողք
Բառարանին եւ մանաւանդ Հ. Յովհաննէսն, զի գտցի նաեւ պա-
տրաստ, որպէսզի առաքեսցուք առ ձեզ ի Վենետիկ, թէպէտ ի մտի
եղեալ է իմ ոչ առաքել տակաւին, այլ պահել առ իս, մինչեւ հա-
չեսցի սիրտ Հ. Յովհաննէսին»³⁹:

Ներկայիս այս օրինակութիւնը կը պահուի Ս. Ղազարի Մատե-
նադարանին 1152 համարին ներքեւ. ձեռագրին վերջաւորութեան
Գէորգ Պալատեցի կու տայ հարկաւոր ծանօթութիւնները. «Աւար-
տեցաւ գրչութիւն Մեկնութեան մատենիս որ ըստ Մատթէոսի, ա-
րարեալ ի Ներսիսէ Կրայեցւոյ եւ ի Յովհաննու Մործորեցւոյ, գրեալ
յամի Տեառն 1787, ի Սարգսէ տմեմնէ գրագրէ, եւ սրբագրեալ ընդ
օրինակին Վարդանայ Բաղդեցւոյ՝ ի Գէորգայ Դպրէ Տէր Յովհան-
նիսեան»:

25. ՅՈՎՀԱՆ ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻ, ՃԱՌԲ.

Նոր ձեռագիր մըն էր ստ, անծանօթ՝ Վենետիկի Հայրերուն:
1787ի ընթացքին Գէորգ Դպիր անձամբ կ'ընդօրինակէ Մանդակու-
նիի ամբողջ քսան ճառերը եւ կը յանձնէ Հ. Ղ. Ինճիճեանին, որ
զանոնք ըմբռնանքէ ետք՝ կը հաղորդէ անոնց պարունակութիւնը
եւ իր անձնական տպաւորութիւնները Վենետիկ գտնուող Միքայ-
նակիցներուն, որոնց աչքերը սեւեռած էին Պոլիս⁴⁰:

39. Հ. Ղ. Ինճիճեան՝ Պոլիսէն, 24 Յունիս 1787ին, առ Մեկնութեան Արքայ, Վենետիկ:

40. Հ. Ղ. Ինճիճեան հետեւեալ կերպով տեղեկութիւն կու տայ Մանդակունիի ճա-
ռերու մասին. «Յանցեալ Թուղթն իմ գրեցի վասն անգին գանձու ինչ առա-
կարանութեամբ, առ ի առանձն ցանկալի եւ զուարճալի գործել զկնի ի յայտնելն
... գանձն այն էր գրուածն կամ ճառք Յովհաննու Մանդակունեցւոյն, զորոց
զճաշակ իմն արկցուք սիրելի Նղբարցն իմոց՝ մինչեւ ցհասանիլ զրոյն առ ձեզ,
յորում ժամանակի կատարեալ վայելէք: Ճառք նորա առ հասարակ, զորս օ-
րինակեաց Տիրացու Գէորգն, են քսանք: Առաջնոյն մակագիր է...: Քաղցրու-
թիւն շարադրութեան նորա փոքր ինչ օտորեւ գտանի քան զճառ Միայնակե-
ցաց Նղիշի. ամենեւին նոյն ընդ քաջութեան աղօթիցն որ ի Ժամագիրսն.
փայլէ ի նմա բացայայտութիւն ինչ եւ միանգամայն զեղեցկութիւն միօրինակ

Գէորգ Դպիրի ընդօրինակութիւնը ներկայիս կը պահուի Մատենադարանի 80 թուահամարին ներքեւ. վերջին էջին վրայ (էջ 238) Պալատեցի կու տայ սա ծանօթութիւնը. «Գրեցան ճառքս Յոհաննու Մանդակունցեայ ի նոր, բայց ի լաւ եւ յընտիր օրինակէ, ի Կոստանդինուպոլիս, ի Գէորգայ նուաստ Դպրէ, յամի Տեառն 1787, Յունիսի վեց, ի վայելումն ընթերցասիրաց»:

26. ՆԵՐՍԷՍ ԼԱՄԱՐՈՆԱՅԻ, ՄԵԿՆԱՔԻԱՑ ՊԱՏԱՐԱԳԻ (1332).

Լամբրոնացիի Մեկնութիւն Պատարագին անծանօթ էր նոր Հայկազեանի հեղինակներուն. խնդիրը երկրորդ եւ լաւագոյն օրինակ մը ունենալու մասին էր: Գէորգ Պալատեցիի քով կը գտնուէր այդ օրինակը, որմէ արտագրելով Լամբրոնացիի Ատենաբանութիւնը՝ 1776ին ղրկած էր Ս. Ղազար (տես վերեւ թիւ 1): Այժմ Գէորգ արամազիր է Վենետիկ ղրկել 1332ին գրուած բուն ձեռագիրը, որպէսզի համեմատուի հոն գտնուող օրինակին հետ եւ ապա վերադարձուի իրեն:

Առաջարկողն է ինքը Գէորգ Պալատեցի Հ. Ղուկաս Ինճիճեանին՝ որ, իր կարգին, 21 Սեպտ. 1787 թուակիր նամակով կը գրէ Մելքոնեան Աբբազօր. «Ի հասանել ի ձեռս ձեր [Մեկնութեան Պատարագին], եթէ ես աստ [ի Պոլիս] գտանիմ, առաքեսցեն ինձ Բառարանին յօրինողը թուղթ ինչ, խնդրելով զի Տիրացու Գէորգն շնորհացէ մեզ զայն ի պարգեւ. նմա հաճոյ է եթէ օրինակեալ զայլ օրինակ ինչ՝ զիւրն առ ձեզ պահեսցի եւ զնոր օրինակեալն ձեր՝ առաքեսցիք առ նա. որպէս քաջ գիտեմ, զժուարին է յոյժ առնել մերոց. այլ որպէս ասացի, առաքեսցեն զայն մաղթողական թուղթն, եւ ինքեանք անհոգ կայցեն»:

Ձեռագրին քննարկը մնացած է Վենետիկ (թիւ 1630). չատ հաւանաբար օրինակութիւնը ղրկուած է Պոլիս: Այս մասին Աւգերեան իր Յուշակին մէջ կը գրէ. «Յիշատակ է Տիրացու Գէորգեայ Տէր Յովհաննիսեան, ի ձեռն Վ. Հ. Ղուկաս Վրդ.ին մերոյ Ինճիճեան, յղեալ առ մեզ ի Կոստանդինուպոլսոյ՝ յամին 1787 – ՌՄԼԶ»: Ձեռագրին առաջին էջին վրայ գրուած է. «Յիշատակ է Տիրացու Գէորգայ Կոստանդինուպոլսեցւոյ Տէր Յովհաննիսեան, որ եւ իւրով ձեռամբ եղեալ է ինչ ինչ բաղդատութիւնս կամ ուղղագրութիւնս ի յուսանցս եւ ի տողս՝ չարս մատենիս»:

Ընթացեալ յառաջին տողէ առաջին ճառի, մինչեւ ցվերջին տող վերջին ճառին: ... է գործ արժանի ի տպագրել, յորում լի են հոգեւոր եւ խորին սկզբունք, զղացուցիչք արդարեւ՝ ըստ Յովհաննու Կաթողիկոսի վկայելոյ» (21 Սեպտ. 1787ին, առ Մելքոնեան Աբբազ, Վենետիկ):

27. ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ, ԳԻՐԲ ՊԻՍՏՅԻՑ.

Գիրբ Պիստյիցի օրինակ մը արդէն կը գտնուէր Վենետիկ. սակայն լաւագոյնի մը փափաքով՝ կը գրեն Պոլիս, ուր հրապարակի վրայ ծախու հատ մը կար, որ սակայն յանկարծ կ'անհետանայ եւ կարելի չ'ըլլար գնել: Բայց Գէորգի քով կը գտնուէր ուրիշ օրինակ մը. «Տիրացուն ունի զօրինակ ինչ Պիստյից, ուղղագրեալ յայլոց չորից օրինակաց. զնոյն առաքեմք ի վանս ընդ այլոց գրեանց, ուղղագրել զմերն, եւ ապա դարձեալ վարձուցանել աստ»⁴¹: 1787ին, Մանդակունիի Ճառերուն եւ Լամբրոնացիի Պատարագի Մեկնութեան հետ՝ Պալատեցիի յիշեալ Գիրբ Պիստյիցն ալ կը ղրկուի Վենետիկ, միշտ պայմանով որ «յետ համեմատելոյն [յետս] առաքեսցիք, զի է օրինակ նոր, եւ յետ համեմատելոյն՝ անպիտան»⁴²: Ինճիճեանի ցուցմունքներուն համաձայն կը կատարուի համեմատութիւնը, եւ 1791ին Պալատեցիի օրինակը կը վերադարձուի Պոլիս⁴³:

28. ԲԱՐՍԵՂ ՃՈՆ, ՄԵԿՆԱՔԻԱՑ ՄԱՐԿՈՍԻ.

«Նօտրդիր, որոյ մասն ինչ է փոքրագիր եւ մասն ինչ միջակագիր, ի միասին կազմեալ: Յիշատակ է Տիրացու Գէորգեայ Տէր Յովհաննիսեան, 1787 – ՌՄԼԶ, ի Նոյեմբերի, որոյ եւ ձեռագիր է մեծ մասն մատենիս՝ միջակ գրիւք գրեալ»:

Այս է նկարագրութիւնը թիւ 447 ձեռագրին՝ զոր կու տայ Աւգերեան իր Յուշակին մէջ: Իսկ Հ. Ղ. Ինճիճեան, իր 10 Փետր. 1787 թուակիր նամակով, ուղղուած Մելքոնեան Աբբազօր, հետեւեալը կը գրէ այս ձեռագրի մասին. «Տիրացուն էած առ իս գերիս գիրս. առաջինն զՄեկնութիւն Մարկոսի Աւետարանին, Ճոն Բարսղի, որ սկսանի ի Թ. գլխոյն ի 10 համար, եւ այն եւս թերատ յոյժ. բայց ինքն Տիրացուն իւրով ձեռագրով ի նոյն գլխոյն մինչեւ ցվերջն լրացոյց զամենայն յայլմէ թերատ օրինակէ, այլ անտի յառաջ ոչ գտանի առ այժմ»:

41. Հ. Ղ. Ինճիճեան՝ Պոլիսէն, 10 Փետր. 1787ին, առ Մելքոնեան Աբբազ, Վենետիկ:

42. Հ. Ղ. Ինճիճեան՝ Պոլիսէն, 21 Սեպտ. 1787ին, առ Մելքոնեան Աբբազ, Վենետիկ:

43. Հ. Ղ. Ինճիճեան 1791ի Մայիսին Վենետիկէն կը գրէ, խմբակելով թէ ճամբայ հանած է Գիրբ Պիստյիցի օրինակութիւնը. ապա 1 Յուլիսին գրած նամակով (ուղղուած առ Հ. Յ. Մաղաքեան, Պոլիս) կը սրբագրէ ինքիւնքը ըսելով. «Յառաջագոյն գրեցի առ ձեզ թէ ընդ մանկան Պետրոս Ազնաւորեան եղաք զՊատմութիւն Օսմանեան, որ հասանելի է առ Տիրացու Գէորգն, եւ գտնուակս ինչ, զօրինակ զՊիստյից Խորենացւոյն եւ զՀովսէփեանց ճառն. բայց զայս սոսիկ տեսակս ո'չ եղաք յարկոյն մանկան եւ ո'չ առաքեսցաք, զի տակաւին մերքն չէին օրինակեալ, ուստի մի՛ խնդրեսցիք ի մանկանէն, եւ ծանուցիք զայս նաեւ Տիրացուին. յետ օրինակելոյն ի յետագայ նաեւ գնեմք»:

29. Ճառքնտիր (1342-3).

Այս ձեռագիրը (թիվ 1002) ունի երկու մաս, որոնց առաջինը վեներական հասած է 1787ին, իսկ երկրորդը՝ 1790ին⁴⁴: Ձեռագրին վրայ ոչ մէկ յիշատակութիւն կը գտնենք Գէորգ Դպիրէ ըլլալուն, սակայն Աւգերեան իր Յուցակին մէջ հետեւեալ կերպով կը նշանակէ. «Ձայս ձառքնտիր յղեաց առ մեզ Տիրացու Գէորգէն Տէր Յովհաննիսեան, ի ձեռն վ. Հ. Ղուկաս Վրդ.ին մերոյ Ինճիճեան. զմասն ինչ կանխագոյն յամին 1787, եւ զմնացուածն յետոյ ի զալ աշար վ. Հ. Ղուկայ, 1790 - ՌՄԼԸ, Հոկտ. 8, յորում ժամանակի քոլորն ի մի կազմեցաւ»:

30. ԶԵՆՈՐ ԳԼԱԿ, Պատմութիւն Խաչին Հացունեաց.

ՄԵՍՐՈՊ ԵՐԷՅ, Պատմութիւն ի վերայ Արքայն Ներսիսի մեծի.

Նախակամի կաթուղիկոսաց եւ Խաչիկոսաց.

Ս. Ղազարի 286 թուահամարը կրող եւ 1529ին կազմուած ժողովածու այս ձեռագրին վրայ կը գտնենք հետեւեալ համառօտ ծանօթագրութիւնը. «Եղատակ է Տիրացու Գէորգեայ Տէր Յովհաննիսեանին. յղեալ առ մեզ յամին 1787. ՌՄԼԸ»:

31. Հաւաքածոյ նախկապ եւայն.

Այս ձեռագիրն ալ (թիվ 1166) 1787ին Գէորգ Դպիրէ նուիրուած է Ս. Ղազարի Մատենադարանին. սակայն ո՛չ իր եւ ո՛չ ալ Միաբաններու նամակներուն մէջ կը խօսուի անոր մասին: Ձեռագիրը կը սրարունակէ Երեք Նիւթ.

ա. Թղթակցութիւնի ն. Շնորհալոյ եւ Գրիգորի Կթղ.ի ընդ Յունաց (էջ 1-124). օրինակութիւն մըն է, բայց ոչ Պալատեցիի գիրով. վերջաւորութեան ունի սա ծանօթութիւնը. «Յամի Տեառն 1777 եւ Հայոց ՌՄԻԶ, ի գարնան եղանակի սրբադրեցաւ»: Ապա Միաբանութեան կողմէ աւելցուած է. «Տիրացու Գէորգէն Տէր Յովհաննիսեան յիշատակ Ուխտիս Արքայն Ղազարու, ի Վենետիկ, ՌՄԼԸ»:

բ. Հատուած Մեկնութեամ Պատարագի Լամբրոնացւոյն (էջ 125-138):

գ. Ներքոյեան ի վերայ ն. Լամբրոնացւոյն, ի Գրիգորէ Սկեռացւոյ (էջ 138-192). այս երկու մասերը Գէորգ Պալատեցիի գրչու-

44. Ճառքնտիրն մասին տես ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ Հ. Բ., Ամդ, Հտ. Բ, սիւն. 168-178:

թիւնն են, որ իբր Եղատակարան կը գրէ էջ 192ի վրայ. «Գրեցաւ ներքոյական ճառս Ներսիսի Լամբրոնացւոյ ասացեալ ի վերայ նորին՝ ըստ խնդրոյ աղագականի սրբոյն, Ներսիսի քահանայի, յումեմնէ Գրիգորէ Վարդապետէ, ի թուին ՌԾԳ. եւ յետ բազում ժամանակաց մեր իսկ զսա տեսեալ՝ տենչացաք բանիցն, եւ փութով պընդութեամբ օրինակեցաք ՌՄԻ (1771) Յունիսի 20, ի Կոստանդինուպոլիս: Գրիչ սորին եղեւ պիտակ եւ չնչին Գէորգ Դպիր ի Պալատ»:

* * *

Հ. Ղուկաս Ինճիճեան Պոլիս կը մնայ չուրջ չորս տարի (1786-1790): Ինչպէս կը տեսնուի, այս շրջանիս Վենետիկի ձեռագիր հայթայթողն էր միայն Գէորգ Պալատեցին, որ մեծադոյն նախանձախնդրութեամբ կը կատարէր իր այս նուիրական պաշտօնը: Բայց որովհետեւ Ս. Ղազարի գիտական զարթօնքը հսկայ ծաւալներու կը հասնէր ու կը պատրաստուէր Նոր Հայկազեան Բառարանը, Պալատեցիի հայթայթած ձեռագիրները ընտիր ըլլալով հանդերձ՝ չէին դոհացներ տւումնաւոր միաբանները: Այսպէս՝ նոր ձեռագիրներ ունենալու պահանջէն մղուած՝ Հ. Յովհաննիս Զօհրապեան ուղեւորութիւն մը կը կատարէր դէպի Լեհաստան, ու քեռնաւորուած կը դառնար Ս. Ղազար: Նոյն տենչով կը վառէր նաեւ Հ. Ղ. Ինճիճեան, որ Պոլիս ապրած չորս տարիներու ընթացքին՝ հաւաքած է աւելի քան 50 ձեռագիրներ, ծածուկ Գէորգ Պալատեցիէն: Իսկ թէ ինչու կը գործէր ծածուկ, կը բացատրէ (հաւանաբար Մելքոնեան Աբրահոյ ուղղուած) 3 Նոյեմբ. 1787 թուակիր նամակով, ուր կը թուէ Պոլիս դառած ձեռագրական նորութիւնները, ու կ'աւելցնէ թէ այս ամէնը «ի ձեռն ալոյց ի ձեռս բերեալ է իմ, եւ ոչ ի ձեռն մեր հին բանասիրին Տիր. Գ(էորգին): Ծածուկ ի նմանէ, զի ոչ հաճի այնչափ ի ձեռն ալոյց տառնալն մեր, եւ ոչ այնչափ ի խնդիր լինի ինքն առ ի ձեռս բերել, այլ եթէ ըստ դիպման ի ձեռս անկցին: Ինճ որ կամիմ ի ծածուկ ի նմանէ ի ձեռս բերել եւ ի ծածուկ ալոյց, որ կամիմ առանց ինչ գրգիռ արկանելոյ յայլս ի ձեռս բերել...: Եւ մի՛ ի վեր հանէք մեր հին բանասիրին Տ(իրացու) Գ(էորգին), եթէ առիթ լիցի թուղթ գրելոյ առ նա, վասն վերոյ գտնուցն՝ թէ ի Կոստանդինուպոլսոյ հասին ի ձեռս մեր, այլ իբրեւ յայլուստ, ի յուխտաւորաց եւ յալոյց ոմանց»:

Հ. Ղ. Ինճիճեան 1790ի Օգոստոսին կը մեկնի Պոլիսէն դէպի Վենետիկ, հետը առած չորս տարուան ընթացքին հաւաքած ձեռագիրները, որոնցմէ միայն վեցը Գէորգ Դպիրէն էին. այսինքն՝

1790

32. Բառարան Պարսից.

Ձեռ. թիւ 1811, իսկական բնագիր օրինակ Գէորգ Պալատեցիի: Ինճիճեան, ղեռ Վենետիկ չհասած, չկարենալով զսպել քովը գտնուող գանձերու մասին միաբանակիցները ժամ առաջ տեղեակ պահելու մարմաջը, հազիւ թրիեստ ոտք կոխած՝ կը սլուէր իր դատարարակին Հ. Ստեփանոս Ագոնցի, թուելով մի առ մի քովը ունեցած ձեռագիրներուն անունները, աւելցնելով՝ թէ «ընդ իս ածի եւ զիւր (Գէորգ Դպրի) Ֆէրհէնկ, որ է մեծ բառարան պարսից, թարգմանեալ յիւրմէ, եւ ըստ կարգի այբուբենի մերումս լեզուի յարմարեալ, որ է հարկաւոր յոյժ Նոր Բառարանին մերոյ»⁴⁵: Ձեռագրին վրայ դըրուած է հետեւեալ արձանագրութիւնը. «Այս մատեան ողջոյն է ձեռագիր նորին հեղինակին՝ բազմաբղիւն Տիրացու Գէորգայ Կոստանդինուպոլսեցու Տէր Յովհաննէսեան, տուեալ յիշատակ ինքնանուէր Ուխտիս Սրբոյն Ղազարու որ ի Վենետիկ: Ձոր ընկալեալ ի ձեռաց նորա՝ երբ ընդ իւր Վ. Հ. Ղուկաս Վրդ.ն մեր Ինճիճեան, 1790, ի Հոկտեմբերի 8»:

33. Գիրք Պատմութեան Օսմանեան գարմին.

Առաջին էջին վրայ կը կարդանք. «Յօրինեալ աշխատութեամբ Գէորգայ ուրումն նուաստ Դպրի Կոստանդինուպոլսեցու, յօգուտ եւ ի շահ մտառութեամբ վերծանողաց, յարգայանիստ քաղաքն Կոստանդինուպոլիս, ի Պալատն, յամի Տեառն 1788 ի 29 Երրորդումն Ապրիլի սկսեալ»: Իսկ վերջաւորութեան «Գլուխ հանեալ յաւարտ հասուցի զմատեան պատմական բանիս... ի ՌՄԼԸ (1789)... յերրորդումն աւուրն Մարտի»:

Պալատեցիի այս ձեռագիրը Ս. Ղազարի մէջ ընդօրինակուած է մաքուր բոլորգիրով (Ձեռ. թիւ 7), որու յիշատակարանը կ'ըսէ. «Գաղափարեալ զգուշութեամբ ի բնագրէ անտի ի Վենետիկ, ի վանս Սրբոյն Ղազարու, յամի Տեառն 1791»: Նոյն այդ տարին Գէորգ Դպրի բնագիր օրինակը Ինճիճեան կը դարձնէ Պոլիս, Գիրք Պատմութեան հետ, որ նոյնպէս կը պատկանէր Պալատեցիին:

34. Օրինակութիւն Գէորգայ Պալատեցու.

Այս անունին տակ ունինք թիւ 1090 ձեռագիրը, որ կը պարունակէ չորս նիւթ, բոլորն ալ օրինակութիւններ Գէորգ Դպրի. ա. Ներքագեան ի վերափոխումն, ասացեալ ի Ներսիսէ. բ. Անթառափ

45. Հ. Ղ. Ինճիճեան՝ Թրիեստէն, 22 Օգոստ. 1790ին, առ Հ. Ս. Ագոնց, Պաշտպանով:

ծաղիկ, վարդափայ վրդ.ի, ի խնդրոյ Սարգսի. գ. Ուրախացի պսակ, վանական վրդ.ի, ի խնդրոյ Պետրոսի. գ. Ամանիա վրդ.ի Բան հակամառութեամբ ընդդէմ երկաթնակաց:

146 էջ ունեցող ձեռագրին առաջին էջին վրայ կը կարդանք. «Ձայս գիրս ողջոյն երբ ընդ իւր ի Կոստանդինուպոլսոյ Վ. Հ. Ղուկաս Վրդ.ն մեր Ինճիճեան, 1790 – ՌՄԼԹ, Հոկտ. 8»: Էջ 56–57ի վրայ Պալատեցի գրած է. «Փոխադրեցաւ ճառս Վերափոխման Սըրբուհու Կուսին, զոր արարեալ է Ներսիսի Լամբրոնացու սուրբ Վարդապետին, ի լաւ եւ յընտիր օրինակէ նստրագիր գրեցելոյ, ի Կ. Պօլիս քաղաքի, ձեռամբ Գէորգայ նուաստ Դպրի, որդւոյ Տեառն Յովհաննու քահանայի, ի թուականութեան Հայկազեան տումարի ի ՌՄԼԷրրորդի (1788), յուրումսն Երրորդումն աւուր ամսեանն Օգոստոսի, ի վայելումն արժանաւոր ընթերցողի»: Իսկ էջ 110ի վրայ. «Գրեցան ճառքս Մեծին Վարդանայ եւ Վանական Վրդ.ի, ի նստրագիր օրինակէ իմեզէ, ձեռամբ Գէորգայ ուրումն նուաստի, ի թուական Հայոց ՌՄԼԷ, յամսեան Մայիսի, ի մայրաքաղաքն Կոստանդինուպոլիս, ի թաղն Պալատու»:

35. ԵԻՍԵԻՈՍ ԿԵՍԱՐԱՑԻ, Քրոնիկոն.

Ինճիճեան իր նամակներուն մէջ թէեւ չի յիշատակեր թէ Պոլիսէն Վենետիկ բերած է նաեւ Եւսեբիոսի Քրոնիկոնը, սակայն ստույգ գիտենք թէ այս ձեռագիրն ալ ունէր իր հետ, երբ 1790 Հոկտեմբեր 8ին կը մտնէր Վենետիկ:

Յնդրոյ առարկայ ձեռագիրը՝ Պալատեցիի ձեռքով կատարուած օրինակութիւնն մըն էր, որ իսկոյն կը սլուէ Հ. Մկրտիչ Աւգերեանի ուշադրութիւնը: Աւգերեան, ըմբռնելով անոր յարգը եւ միջազգային տարողութեամբ վարեւորութիւնը, զայն կը թարգմանէ լատիներէնի, կը ճոխացնէ ծանօթութիւններով, կը պատրաստուի հրապարակ հանել տպագրութեամբ. սակայն իր ձեռքին տակ գտնուող նմոյշի մասին վերապահութիւններ արթննալով իր մէջ՝ կը վարանի շուտով հրատարակել զայն եւ խոհեմութիւն կը համարի նախ տեսնել բնագիրը, ուսկից Պալատեցի կատարած էր օրինակութիւնը:

1792ի Հոկտեմբեր (կամ Նոյեմբեր) ամիսին՝ Աւգերեան կը գրէ Գէորգ Պալատեցիին, Քրոնիկոնի բնագրի մասին տասնեակու հարցումներ ընելով. երկար համբերելէ ետք՝ կ'ընդունի Գէորգ Դպրի 23 Յուլիս 1793 թուակիր նամակը, որ Պոլիսէն Վենետիկ ուղարկուած էր 15 Փետր. 1794ին: Նամակէն կը պարզուի՝ թէ Պալատեցիի ղրկած Քրոնիկոնը բոլորովին հարազատ օրինակութիւնն մը չէր մայր օրինակէն, այլ նոյնինքն Պալատեցիի ամբողջացուցած էր թերի մասերը՝ հետեւելով յունարէն եւ լատիներէն ուրիշ օրինակներու:

Աւգերեանի պնդումներուն վրայ, Պալատեցին կը ղրկէ երկրորդ ձեռագիր մը, որ շատ հաւատարիմ ընդօրինակութիւն մըն էր մագաղաթեայ Գրոնիկոնին, թէեւ նոյնպէս թերատ. օրինակութիւնը կատարած էր նոյնինքն Պալատեցին:

Հ. Մկրտիչ Աւգերեան դարձեալ չի բաւականանար տրուած լուսարանութեամբ, ու կը խնդրէ Պալատեցիէն՝ որ Վենետիկ ղրկէր բուն մագաղաթեայ ձեռագիրը, զայն համեմատելու համար ընդօրինակութեան հետ, որպէսզի փարատէր ամէն տարակոյս: Գէորգ Պալատեցի հատու պատասխան մը կը գրէ Աւգերեանին՝ 7 Մարտ 1795ին. «Ոնայեանք յանձն իմ, եւ մի՛ աղյ ինչ քանս տողիցէք վասն բնագիր օրինակին, քանզի որ առ ձեզդ պտանի այժմ՝ նոյն է ամենեւին ընդ նմա, եւ եթէ գայսպիսի իր լռելեայն վայելիցէք, ձեզ օգուտ է եւ ինձ չա՛հ, ասքա թէ իրն յանպիտան հետաքրքրութիւն կրթեսցի, ինձ վնաս լինի եւ հետեւաբար վասն վնասուն իմոյ եւ ձեզ դեան, տակս սպառելոյ հոսման աղբերն»:

Մեր նիւթէն չչեղելու համար, հոս ըսենք միայն՝ որ Գէորգ Պալատեցի երկրորդ օրինակութիւնը կը պահուի Ս. Ղազար (Ձեռ. թիւ 931), իսկ մագաղաթեայ բնագիրը երբեք սեփականութիւն չէ եղած ո՛չ Գէորգ Պալատեցիի, ոչ ալ Մխիթարեան Միաբանութեան: Ուրիշ առիթով կը յուսանք աւելի երկար գրել այս մասին՝ պարզելով թէ ինչ փուլերէ անցած է Եւսեբիոսի Գրոնիկոնը, մինչեւ որ տպագրուած է 1818ին:

Պալատեցիի օրինակութեան 231րդ էջին վրայ կը կարդանք օրինակողին յիշատակարանը. «Փոխադրեցաւ ազնիւ մատենաս բարեպաշտանուն մատենագրին, ի հին մագաղաթեայ բոլորագիր ստոյգ եւ պատուական օրինակէ միոյն, ըստ ամենայնի յար եւ նման բուն գաղափարին, գգուչացեալ մինչեւ ի նշանախեցան եւ ի խեցիսեղեփս նորին. եւ եղեւ գրչութիւն այսր մատենի ձեռամբ Գէորգեայ Նուաստ Դպրի, ի Վ. Պօլիս քաղաքի, ի թուականին Հայոց ՌՄԽԲ, եւ յամի Տեառն 1793 Յունիսի ժա. ի վայելս հնադէտ վերծանողաց»:

Աւելի ուշ Հ. Մկրտիչ Աւգերեան ձեռագրին մէջ թողած է էջ մը, ուր կը համառօտէ անոր պատմութիւնը հետեւեալ կերպով. «Յիշատակ է նորին բաղմարդիւն գրչի Տիրացու Գէորգեայ Տէր Յովհաննիսեան, զոր բերեալ հասոյց առ մեզ Հ. Յովհաննէս Վրդ. Ն. Զօհրապեան, յամի 1794 - ՌՄԽԳ, ի Դեկտ. 25, ըստ թախանձելոյ մեր զՏիրացու Գէորգին ի քանի մի ամաց հետէ, ի ձեռն. Վ. Հ. Ղկ. Վրդ. ին մերոյ ինճիճեան: Ապա Հ. Մկրտիչ Աւգերեան ի 1802 երթեալ ի Պօլիս, բաղդատեաց նորոգ եւ օրինակեաց զերեւելի տեղիս ըստ քնադրին, որով հաստատեցաւ ամենայնիւ ճշտութիւն ստոյգ օրինակիս, ըստ որոյ հղեւ եւ տպագրութիւնն ի 1818»:

36. ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵՒԱՑԻ, ՄԵԿԱՆՈՒՔԻՆ ԱԼԵՍԱՐԱՆԻՆ ՅՈՎԽԱՆՈՒ (1633).

Ձեռ. թիւ 1034, որու առաջին էջին վրայ դրուած է հետեւեալ ծանօթութիւնը. «Տիրացու Գէորգին փոխանակեալ ընդ տպագրեալ Սաղմոսի մերում, ետ մեզ ՌՄԼԷ (1788), զոր առեալ երբ ընդ իւր ի Կոստանդինուպօլսոյ Վ. Հ. Ղուկաս Վրդն. մեր Ինճիճեան. 1790 - ՌՄԼԹ, Հոկտ. 8»:

37. ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵՒԱՑԻ, ՄԵԿԱՆՈՒՔԻՆ ԵՐԻՑ ԳՐԱՅ ՍՈՂՈՄՈՆԻ, ԲԱՂԵԱՎ Ի ՄԵԿԱՆՈՒՔԻՆ ՍՐՔՈՅՆ ՆԵՐՍԷՍԻ ԼԱՄՔՐԱՆԱՅՈՅ (1688).

Ձեռ. թիւ 438, որու սկիզբը դրուած է սա ծանօթութիւնը. «Տիրացու Գէորգին Տէր Յովհաննիսեան ընդ միում Սաղմոսի մերում փոխանակեալ դայս Մեկնութիւն Տաթեւացոյն. ետ մեզ ՌՄԼԸ, զոր առեալ երբ ընդ իւր ի Կոստանդինուպօլսոյ Վ. Հ. Ղուկաս Վրդ. մեր Ինճիճեան, 1790 - ՌՄԼԹ, Հոկտ. 8»:

1803

Երկար լռութենէ ետք, Գէորգ Դպիր առիթ առած իր վաղեմի բարեկամ՝ Հ. Ստեփանոս Աղոնցի Աբրահայր ընտրութիւնը, 1803ին իբր ընծայ կը ղրկէ երեք հատոր.

38. Աստուածաշունչ (1656).

Ձեռ. թիւ 1182. ասիկա երրորդ Աստուածաշունչն է՝ զոր Պալատեցի կը հասցնէր Ս. Ղազար. մագաղաթեայ, սեղադիր եւ մանրանկարեալ, որու նկարագրութիւնը տուած է Հ. Բ. Սարգիսեան⁴⁶:

Բացի Աստուածաշունչէն, Պալատեցի իր անձնական աշխատութիւններէն ալ ղրկած է երկու հատոր, որոնց մասին տեղեկութիւններ կու տայ իր նամակին մէջ հետեւեալ կերպով.

39. «Պատմութիւն քաղաքաց գամագամ ազգացեղիցն տանկաց, սկսեալ յառաջնորդէն իւրեանց եւ աւարտեալ ի Խանս Գըրմուս: Իսկ միւսն է՝

40. «Ընդարձակ և առ պատմութեամ Օսմանեան արքայից, սկսեալ յՕսմանայ մինչեւ ի 14երորդ արքայ ևնցին, ի Ս. Ահմէտն ա-

46. Հ. Բ. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ, ԲՉ. գծ., հտ. Ա, սիւն. 73-86:

նաջին. զորս ընդօրինակեալ դիք ի Մատենադարանի, յորս գոն բազում բանք տեղեկութեան արժանի, և վայելեալիք բարօրութեամբ»⁴⁷ :

Այս երեք հատորները (թիւ 37-39) Պոլիսէն Վենետիկ կը բերէ Հ. Իգնատիոս փափազեան, առաջինը իբր նուէր, յաջորդ երկուքը օրինակելու եւ ետ դարձնելու պայմանով: Գաւի մը տարի ետք, այն է 1809ին, Տիրացու Գէորգ Հ. Մ. Չամչեանի ձեռքով՝ Հ. Իգնատիոսէն ետ կը պահանջէ Վենետիկ ղրկած երկու հատորները, որովհետեւ «Գէորգն տուեալ է քեզ զպատմական դիրս ինչ որ յազարս տաճկաց այսու դաշամբ՝ զի օրինակեցես եւ դարձուցես յետս»⁴⁸, ոչ միայն բնագիրը այլ նաեւ օրինակութիւնը, որպէսզի Գէորգ Դպիր համեմատէ երկուքը եւ ուղղէ օրինակութեան վրիպակները:

Սակայն իրողութիւնը այն էր որ Պալատեցիի ձեռագիրները ընդարձակ ըլլալով եւ շատ հաւանաբար անմիջական անհրաժեշտութիւն ալ չտեսնուելով, օրինակութիւնը չէր կատարուած՝ զաղափարողի պակասի պատճառով. այնպէս որ 1805ի առաջին ամիսներուն Հ. Ղ. Ինճիճեան, Վենետիկէն Պոլիս դացած ատեն, զանոնք իր հետ կը տանէր, հոն օրինակող պահելու եւ բնագիրը Պալատեցիին դարձնելու ծրագիրով⁴⁹: 1805-1809ի միջեւ Պալատեցի դեռ ստացած չըլլալով իր բնագիրները՝ կը ստիպուի պահանջել. սակայն լոկ մեղի հասած Թղթակցութիւններէն չէ կարելի հետեւցնել թէ արդեօք 1809 թուականէն ետք կատարուած է այդ օրինակութիւնը եւ բնագիրներն ալ Պալատեցիի վերադարձուած են թէ ոչ: Ներկայիս Ս. Ղազարի մատենադարանին մէջ կը պահուին երկու օրինակ (թիւ 1693, 1694) Օսմանեան թաղաւորներու պատմութենէն (տես տոմարէն էջ 151):

[Վարք Հարանց (1192)].

Հ. Մկրտիչ Աւգերեան Պոլիս գտնուած շրջանին կը յայտնէ Գէորգ Պալատեցիին՝ հին Վարք Հարանց մը ունենալու փափաքը: 10 փետր. 1808ին Աւգերեան կը ղրկէր Ադոնց Աբբազօր. «Առանձին աւետիս տուք Հ. Կարապետին իմում (Եսայիան) վասն զիւտի հին օրի-

47. Գ. Պ. Պոլիսէն, 1 Սեպտ. 1803ին, առ Ադոնց Աբբազ, Վենետիկ:

48. Հ. Մ. Չամչեան՝ Պոլիսէն, 10 Ապրիլ 1809ին, առ Հ. Ի. փափազեան, Վենետիկ:

49. «Առ հարցումն եւ առ խնդիր Տիրացու Գէորգին որ յազարս պատմական դրոց յանձնելոյ ի ձեռս իմ, զի օրինակեցի ի վանս եւ զաղափարն անդրէն դարձուցի ի Պոլիս, յայտ լիցի զի (որպէս ծանուցեալ եմ բազում անգամ մերայնոց) զայն դիրք տաճկական պատմութեան, Վ. Հ. Ղուկասն Ինճիճեան տարաւ ընդ իւր ի Պոլիս, առ ի չգոյժ օրինակողի աստ ի վանս, զի այդ տացէ օրինակել զայն, եւ զաղափարն յանձնել ի ձեռս Տիրացու Գէորգին. ուստի խնդրելի է ի Վ. Հ. Ղուկասէն Ինճիճեան, եւ այնպէս ծանուցանելի առ Տիրացուն, զի ի Պոլիս որոնեցի զայն եւ մի՛ այլ եւս ի Վենետիկ» (Հ. Ի. փափազեան՝ Վենետիկէն, 21 Նոյեմբ. 1809ին, առ. Հ. Մ. Չամչեան, Պոլիս):

նակի Հարանց Վարուց, որ տրեալ է բոլորգիր մեծագիր, ի Թուխ մերում ՈՒՍԱ, ի վանս Սկեւոայ, ի խնդրոյ վանականաց եւ ըստ ակնարկութեան առաջնորդի վանաց Ներսիսի Սրբոյ Արքեպ. Ին Տարսոնի...: Յանձնեալ էի Տիրացուն մերում վասն այս գործոյ եւ նա եղիտ, այժմ է ի ձեռս մեր. բայց տեսցուք թէ ի՛նչ կարեմք հաճել զնա, զի զսովորականն իւր տարփողէ թէ օրինակեցէք կամ բաղդատեցէք: Լսեմք թէ այլոյ է գիրքն, եկեալ ի Սիւրբհիսարու վանացն. աղօթեալիք զի դիւրագին արացուք»:

Այսքան ուրախալի եւ յուսադիր նամակէ մը վերջ, ինչ որ կը տեսնուի, անկարելի եղած է ստանալ ձեռագիրը. այնպէս որ Աւգերեան այն քիչ ժամանակի ընթացքին՝ երբ իր տրամադրութեան ունեցած է զայն, օրինակած է չորս էջի վրայ հոն գտնուող հաղորդագրութեամբ, ի պէտս Նոր Հայկազեան Բառարանին⁵⁰:

1809ին, իր մահէն երկու տարի առաջ, Պալատեցիին՝ Հ. Միքայէլ Չամչեանին կը նուիրէ երկու թանկարժէք ձեռագիրներ:

1809

41. Ճառքնտիր (ԺԱ-ԺԲ. դար).

Ձեռագիր թիւ 991, երկաթագիր⁵¹, որ կը պարունակէ Յովհան Մանդակունիի ճառերը եւ ալ քանի մը ճառեր: Ձեռագրին վերեւ Չամչեանի ձեռքով գրուած է. «Տիր. Գէորգ. 1809 Ապրիլ 10». Իսկ առանձին Թուղթի վրայ. «Չայս մատեան ետ իբր ընծայ Հ. Միքայէլ Վրդ. Ին մերոյ Չամչեան Տիրացու Գէորգ Տէր Յովհաննէսեան, զոր առեալ երեք ընդ իւր ի վանս Հ. Մկրտիչ Վրդ. Աւգերեան. 1810 ի Մայիսի 30»:

42. ԲԱՐՍԵՂ ՃՈՆ, Մեկնութիւն Աւետարանին Մարկոսի.

Այս ձեռագիրը (թիւ 1220) նոտրգիր ու անթուական է: Ասոր վրայ ալ, նախորդին նման, Չամչեան գրած է. «Տիրացու Գէորգ. 1809 Ապրիլ 10». Կրնանք, ուրեմն, եզրակացնել թէ ասիկա ալ նախորդին հետ միասին նուիրուած է Գէորգ Պալատեցիին:

50. Աւգերեանի անտիպ Գրացուցակին մէջ, Հ. Ն. Սարգիսեան կազմած է Վարք Հարանցի զանազան օրինակներուն ցանկը, յու կը գրէ. «ՈՒՍԱ. Ը. օրինակ Համարելի է եւ զոր Վ. Հ. Մկրտիչն տեսեալ է ի Պոլիս, յամին 1808, զբառն եւեթ քաղեալ անտի, եւ քաղուածդ այդ չորս թուղթ բան եղաւ ի սկիզբն Բ. օրինակին»:

51. Ձեռագրին նկարագրութիւնը տես՝ Հ. Բ. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ, 62. գծ., հտ. Բ., սիւն. 181-190:

* * *

Ձեռագիրներու այս երկար թուարկումը տարակոյս չի կրնար թողուլ՝ թէ որքան խոր համակրանք կը տածէր Պալատեցին Մխիթարեան Միաբանութեան կատարած նուիրական գործին հանդէպ, որուն կ'ընդէր ինք եւս մասնակից ըլլալ իր կարողութեան չափով։ Նոյն այս իրականութիւնը գեռ աւելի շօշափելի կը դառնայ՝ եթէ իջնելու ըլլանք աւելի մանրամասնութիւններու, տեսնելով թէ որքան սերտ ու մտերիմ եղած է իր յարուստ Մխիթարի որդիներուն։

Գէորգ Պալատեցի եւ Հ. Ղուկաս Ինճիճեան

Տեսանք թէ ինչպէս Գէորգ Պալատեցիի քարեկամութիւնը Մխիթարեան Ուխտին հետ ծայր տուած է Ինճիճեաններու, որոնց ուղղած է տասը նամակ 1776-1779 տարիներուն։

1786ին, առաջին անգամ ըլլալով երիտասարդ Հ. Ղուկաս Ինճիճեան կը մտնէր Պոլիս, եւ առաջին տեսակցութեան իսկ՝ կը խօսին Պոլսոյ Պատրիարքարանի ձեռագիրներու մասին, որոնց քաջածանօթ էր Պալատեցին։ Բայց որովհետեւ Ինճիճեանի ամբողջ երազը իր ապագայ Աշխարհադրութեան հաստորներն էին, ամէնէն աւելի ասոնց իրագործումին համար կը խնդրէ անոր օժանդակութիւնը։ Սխալ պիտի ըլլար ըսել՝ թէ Ինճիճեանի աշխարհադրութեան գլխաւոր օժանդակողը եղած ըլլայ միայն Գէորգ Դպիրը։ Ինճիճեան մեղուի աշխատանք կատարած է։ Ասով հանդերձ, ստոյգ է որ Գէորգ Պալատեցին ալ բերած է իր թանկագին նպաստը։ Այսպէս, 1789ին Ինճիճեան կը գրէ. «Ձախարհագրական բաժանումն տէրութեանս մերոյ՝ աղօթիւք Միաբանութեանն ի ձեռս քերաք, հանեալ ի դիւանացն արքունի, ի ձեռն Տ(իրացու) Գ(էորգին)։ այլ զի որպէս յայտ է՝ միանգամ միայն հանելով չէ հնար լինել կատարեալ, վասն որոյ դարձեալ զհետ եմք զկատարելագոյնն ըստ կամաց մերոց հանել անտի»⁵²։ Ինճիճեան հազիւ Վենետիկ դարձած, 1790ին, կը գրէ Պոլիս Հ. Յ. Մաղաքեանին՝ խնդրելով որ, երբ Տիրացու Յակոբ օրինակէ Րադիմ փաշայի գրաստան ձիահանի-Մայէ ձեռագիրը, օրինակութիւնը անցընէ Տիրացու Գէորգին, որպէսզի տաճկերէնը թարգմանէ հայերէնի ու ղրկէ Վենետիկ։ Պալատեցիի այս աշխատութեան փոխարինում մը ընելու համար, Ինճիճեան Պոլիս կը հասցնէ 100 ղրուշ, «որպէսզի սիրտ առեալ քաջալերեսցի, առ ի եւ եւս աշխատել»⁵³։ 1791ի Փետրուարին Ինճիճեան Վրնդունի յիշեալ թարգմանութիւնը, ընդ ամէնը

52. Հ. Ղ. Ինճիճեան՝ Պոլիսէն, 21 փետր. 1789ին, առ Մեղրոնեան Աբբայ, Վենետիկ։
53. Հ. Ղ. Ինճիճեան՝ Վենետիկէն, 30 Նոյեմբ. 1790ին, առ Հ. Յ. Մաղաքեան, Պոլիս։

ուժը տետր։ Յաջորդաբար 1791-1792 տարիներուն, Ինճիճեան դարձեալ դիմաց է նամակներով Տիրացու Գէորգին՝ աշխարհադրութեան վերաբերեալ տարակոյսները փարատելու համար⁵⁴։

Գէորգ Պալատեցի եւ Հ. Միքայէլ Չամչեան

Դեռ աւելի սերտ եղած է քարեկամութիւնը Գէորգ Դպիրի եւ Հ. Միքայէլ Չամչեանի միջեւ։ Պալատեցիի հայթայթած ձեռագիրները անշուշտ մեծապէս օգնած են Չամչեանին՝ Հայոց Պատմութեան շարադրութեան համար, այնպէս որ առաջին հատորը դեռ հրատարակ չելած, Մեղրոնեան Աբբաճօր կարգադրութեամբ՝ օրինակ մը կը ղրկուի Պոլսոյ Չաքարիա Պատրիարքին, եւ «զայլ մի տո՛ւք Տիրացու Գէորգին, որ ունի արդիւնս յայտ»⁵⁵։ Նոյնը կը յիշեցնէ գիրքերու վաճառումով զբաղող Հ. Ստեփան Ասլիկեան, գրելով Պոլիս՝ «իսկ լմիւսն՝ Տիրացու Գէորգին Տէր Յօհաննիսեան, վասն երախտեաց նորա որ առ մեզ, հոգալոյ գճեռագիրս եւ զայլ գրաւորական տեղեկութիւնս»⁵⁶։

Իրարէս, Չամչեանի Պատմութեան առաջին հատորը կարդացողները, յատկապէս Պոլսոյ պիտանական տիրացու դասակարգը, զարմանքով կը լեցուին՝ «թէ քանի գիրս ստացեալ է Մխիթարեանց, զորոց անգէտ եմք, ասեն, մեք»⁵⁷։

1795ին, Չամչեան առաջին անգամ կը վերադառնայ իր ծննդա-

54. Ինճիճեանի կողմէ Պալատեցիին դրուած նամակներու մասին մեր ծանօթութիւնը քաջածանօթ է։ Եւս ալ նամակներէ։ Զոնիք մեր տրամադրութեան Ինճիճեանի նամակներուն օրինակը։ 1791ի Օգոստ. 1ին Ինճիճեան կը գրէ Հ. Մաղաքեանին (Պոլիս), խնդրելով որ Պալատեցիին հասցնէ նոր գրած նամակը. «զի ես գրեցի նմա թուղթ 1791 ի Սեպտ. 1. մինչեւ ցայժմ ոչինչ յիշատակութիւն առնէ ի նամակս իւր զայնմ թղթոյ, զորմէ կասկածեմ թէ գուցէ կորուսեալ իցէ, եւ ի նմին թղթի էին տեղեկանալիք հարկաւորք»։

55. Մեղրոնեան Աբբայ՝ Վենետիկէն, 7 Ապրիլ 1787ին, առ Հ. Յ. Մաղաքեան, Պոլիս։ Գ. Պալատեցիի նպաստի մասին տես ընդարձակօրէն մեր յօդուածը՝ Հ. Միքայէլ Չամչեան եւ իր Հայոց Պատմութիւնը, «Բազմավէպ», ՃԼԹ (1981), էջ 316-317։

56. Հ. Ստ. Ասլիկեան՝ Վենետիկէն, Յունիս 1787ին, առ Հ. Յ. Մաղաքեան, Պոլիս։

57. Հ. Ղ. Ինճիճեան՝ Պոլիսէն, 9 Նոյեմբ. 1787ին, առ Մեղրոնեան Աբբայ, Վենետիկ։ Եռահատոր Պատմութիւն Հայոցը դեռ լոյս չտեսած, երբ Յովհան Օձնեցիի վարդապետութեան մասին, զոր Վենետիկի Մխիթարեանները ուղղափառ կը նկատէին, հոն անդրադառնալը շատեր Միաբանութեան համար փառնաւոր կը համարէին, կը հարցուի նաեւ Գէորգ Դպիրի կարծիքը։ Պալատեցի կը բռնէ խոհմութեան ճամբան, եւ խորհուրդ կու տայ լուրթեամբ անցնիլ այդ հարցին վրայէն, որովհետեւ «թէ արդ՝ յայտնի լինի՝ անհնարին վնաս գործի ձեղ. զկնի՝ եկն առ իս երկիցս եւ ահիւ եւ առաւել եւս ստիպելով ասէ. անհնարին է այդմ, զորեւ եւ զգիշեր խորհիմ եւ քննեմ ի գտանել զճանապարհ իմն, որ պէտքի ի լոյս անցի եւ մի՛ ձեզ վնաս գործեսցէ, եւ ոչ կարեմ գտանել» (Հ. Ղ. Ինճիճեան՝ Պոլիսէն, 7 Ապրիլ 1787ին, առ Մեղրոնեան Աբբայ)։ Պալատեցի,

վայրը՝ Պոլիս։ Ամէն կողմէ կը դիմեն իրեն, տեսնելու եւ խօսելու՝ Հայոց Պատմութեան հեղինակին հետ, որուն հռչակը արդէն շատ մեծ էր։ Տեսակցութիւններու շարքին նշանակալից կ'ըլլայ Գէորգ Պալատեցիի հետ տեղի ունեցածը, Չամչեանց տունը, որ կը տեսէ վեց ժամ։ Հ. Մ. Չամչեան մանրամասն կը նկարագրէ Գէորգի հետ ունեցած առաջին տեսակցութիւնը, գրելով Մելքոնեան Արքայօր՝ 25 Յունիս 1795ին. «Չարմացոյց զիս [Տիրացու Գէորգին] ի խօսել իւր ի վերայ Կրօնիս մերոյ, զի բարձրացոյց մինչեւ յերկինս, վկայ կոչելով զարդէն համօրէն։ Խօսեցաւ ինչ ինչ եւ ի վերայ Պատմութեան. ես, ասէ, գերազոյն համարիմ զայս գործ քան զամենայն. անուն հեղինակին, ասէ, մեծ է յոյժ այժմ, բայց յետ 30 եւ 40 ամաց՝ առաւել եւս մեծացի։ Այս մեծութիւն անուան, ասէ, ստիպէ զբաղումս, մանաւանդ թէ զամենայն՝ տեսանել զքեզ, ի խօսել ընդ քեզ, որոց մին էի, ասէ, ես։ Միջնորդ եղեւ ապա եւ ստիպեաց զիս, զի ի տան Փեղմոնի տեսցէ զիս Շնորհք ամիրայն, եւ այլուր Հաճի Սիմոն, եւ այլուր այս ոք եւ այն ոք։ Մի՛ ինչ, ասէ, կասկածիր, զի դու ի նոսա հաճեցիս եւ նոքա ի քեզ, եւ ոչինչ վնասակար զրոյց հնչեցի արտաքս։ Լուեալ էր եւս թէ արարեալ է իմ զՄեկնութիւն Սաղմոսաց. աղաչեաց եւ վասն այսր եւ խնդրեաց տեսանել զհատուած ինչ անտի, ետես եւ հաճեցաւ յոյժ, մանաւանդ ի տեսանել նորա թէ յերբայականէն եւս առաջի զնին ինչ ինչ, զորոյ եւ զմին գտեալ հանդերձ երբայական գրով, զորմէ ունի տեղեկութիւն, գովեաց յոյժ, մանաւանդ թէ զարմացաւ»։

Յաջորդաբար Գէորգ Դպիր տուած է իր օժանդակութիւնը Չամչեանին, կարգալով կամ սրբադրելով անոր հրատարակելիք գիրքերը։ Այսպէս, 1800ին, Չամչեան Պալատեցիին կը յանձնէ Համառօտ պատմութիւն Օսմանցոց գործին ձեռագիրը. Պալատեցի հաւանաբար միայն աչք մը տուած ըլլայ անոր ու ետ դարձուցած, ըսելով թէ ամէն տեսակէտով՝ պատրաստ է տպագրութեան յանձնուելու⁵⁸։

Ինչպէս ուրիշ շատեր եւ Միթարեան միաբաններէն մաս մը, չափազանց խոհեմ կը շարժէր, վախճալով որ ծանր վնաս մը հանէր Միաբանութեան. եւ սակայն պատմութիւնը ցոյց տուած է որ այդ աստիճան խոհեմութիւնը շատ էր։ Տես այս մասին ընդարձակօրէն մեր յօդուածը՝ Հ. Մ. Չամչեան եւ իր Հայոց Պատմութիւնը, նշ., էջ 335-339, 342-350։

58. 1800ի Նոյեմբեր ամսուն Հ. Մ. Չամչեան Պոլիսէն դարձած էր Վենետիկ, Մելքոնեան Արքայօր մահէն ետք նոր Արքայի ընտրութեան մասնակցելու համար։ Հ. Իգնատիոս Փափազեանն է որ Պոլիսէն այս մանրամասնութիւնները կը հասցընէ Չամչեանին, 10 Նոյեմբ. 1800 թուակիր նամակով. «Չամառօտութիւն պատմութեան օսմանցւոյց, զարագրեալն ի վերապատուելիութենէդ, զոր տրեւալ էաք Տիրացու Գէորգին յընթեռնուլ եւ ի սրբադրել, յետ մեկնելոյ աստի վերդ, երբ առ իս առանց սրբադրելոյ (ապա երկու տող գրուած ու ջնջուած է). հնար է տպագրութեամբ անխիղճ ի լոյս ընծայել»։

1802ին Վենետիկի մէջ լոյս կը տեսնէ Չամչեանի Հրահանգ եօթնեկի գիրքը։ Չամչեան, երբ Պոլսոյ մէջ կը ստանայ տպագրուած գիրքէն օրինակ մը ու կը տեսնէ թէ հոն կատարուած են փոփոխութիւններ, կ'ընէ իր արդար գիտողութիւնը գրելով. «զոմանս յայլազգական բառից սրբադրեալ էք ի Հրահանգի. որչափ աշխտեալեան բառք կային անդ, աստ սրբադրեցան ի Տիրացու Գէորգէն, թէ՛ ըստ հընչման եւ թէ՛ ըստ գրոյն»⁵⁹։

1811-1812 տարիներուն վը հրատարակուի Չամչեանի Խրախօսանի Պատմութեան Հայոցը, նախ հայերէն եւ ապա նոյնը հայատառ տաճկերէն, ընդ ամէնը շուրջ 1000 էջ։ Տպագրութեանն առաջ, 1807-8 տարիներուն, Գէորգ Դպիր հայերէն բնագիրը կը կարգայ մէկ անգամ, իսկ տաճկերէն թարգմանութիւնը հինգ անգամ, սրբադրելով եւ ուղղելով՝ ըսելու ձեւերը, յարմարեցնելով տաճկական ոճին։ Այս աշխատութեան փոխարէն Չամչեան կը վճարէ 200 զրուշ։ Գէորգ Դպիր խանդավառուելով՝ խորհուրդ կու տայ փութով հրատարակել հատորները, վստահացնելով որ թէ՛ շատ եւ թէ՛ շուտ պիտի վաճառուին. ինչ որ Վիքրականանայ։ Կարգ մը բարեկամներ կը մտածեն մէկ հատորի մէջ ամփոփել թէ՛ հայերէնը եւ թէ՛ տաճկերէնը՝ դէմ առ դէմ. սակայն Պալատեցիի կարծիքը կ'ունենայ գերակշիռ դեր, ու տպագրութիւնը կը կատարուի երկու անջատ հատորներով⁶⁰։

Գէորգ Պալատեցի իր բարերար դերը ունեցած է նաեւ, երբ 1796ի Սեպտեմբեր ամսուն Պոլսոյ մէջ կը գողցուի Չամչեանի Վախան ուղղափառութեան գործին առաջին հատորը, որու համար ոտքի կ'ելլեն ամիրաներն ու Չաքարիա Պատրիարք։ Գիրքը՝ գողցողներու ձեռքէն ազատելու համար կը դիմեն նաեւ Գէորգ Պալատեցիին, որ բարեկամ էր ամիրաներու. «Տիրացու Գէորգն յոյս ետ մեզ թէ չկայ

59. Հ. Մ. Չամչեան՝ Պոլիսէն, 10 Օգոստ. 1802ին, առ Ագոնց Արքայ, Վենետիկ։

60. Բոլոր այս մանրամասնութիւնները կու տայ Հ. Մ. Չամչեան, Ագոնց Արքայօր ուղղած նամակով. «Եթէ հնար լինէր ի տպագրութիւն մատուցանել զՀամառօտութիւն Պատմութեանն Հայոց, եթէ՛ զհայերէնն եւ եթէ՛ զտաճկերէնն, ի բանիլ ճանապարհաց առաքելի այդր, զի փափաքելով փափաքին ժողովուրդ յառնուլ, մանաւանդ զտաճկերէնն, զոր երկցս սրբադրեաց Տիրացու Գէորգին՝ ըստ տաճկական ոճոյ ամենեւին, եւ ես յիւրաքանչիւր նուագին վճարեցի նմա յիսուն զուշ, ընդ ամէնն հարիւր յիսուն զուշ։ Եւ սա ստիպէ փութով ի լոյս ընծայել, զի յաճախակի եւ վաղվաղակի վաճառին, ասէ։ Յառաջն խորհեցաք ի մի հատոր բովանդակել, դէմ ընդ դէմ զնեւով զհայկականն եւ զտաճկականն. բայց բարեկամք խորհուրդ ետուն յերկուս հատորս տրոհել, մանաւանդ Տիրացու Գէորգին, եւ այն մանր գրով» (10 Փետր. 1808)։ Տարի մը ետք Չամչեան դարձեալ կը դառնայ նոյն նիւթին, գրելով Հ. Ի. Փափազեանի (Վենետիկ). «Զիմ Պատմագիր գտաճկականն հնդիցս ընթերցաւ եւ ուղղադրեցաւ (ի Տիրացու Գէորգէ), միանգամ եւ զհայկականն, որոց վասն վճարեցի նմա երկերիւր դահեկան եւ երկու թաւկինակս» (10 Ապրիլ 1809)։

ինչ չարիք ծագելոյ աստի եւ տեսցուք թէ յինչ վերջա(նա)յ իրն»⁶¹։ Պալատեցի իրաւունք կ'ունենայ, որովհետեւ թէեւ մեծ կ'ըլլայ աղմուկն ու իրարանցումը, սակայն 1797ի Յունուարին՝ հրդեհը գրեթէ կը մարի, իսկ տարի մը ետք ձեռագիրը կը յանձնուի Չամչեանին։

* * *

Գէորգ Պալատեցիի բարեկամութիւնը սերտ եղած է Մխիթարեան ուրիշ վարդապետներու հետ ալ. այսպէս՝ Հ. Յարութիւն Մաղաքեանի, Հ. Մկրտիչ Աւգերեանի՝ Եւսեբիոսի Գրոնիկոնին առնչութեամբ, Հ. Իգնատիոս Փափաղեանի, Հ. Կարապետ Եսայեանի, Հ. Յովհաննէս Զօհրապեանի, իրեն աղգական՝ Հ. Գաբրիէլ Աւետիքեանի, ու մանաւանդ Հ. Ստեփանոս Ագոնցի հետ։

Առանց անդրադառնալու այս բոլորի մասին առանձնաբար, կ'ուզենք՝ հետեւելով դիւանական տուեալներու ժամանակագրութեան՝ աւելի մօտէն զննել ինչ ինչ նշանակալից դրուագներ՝ Մխիթարեան վերոյիշեալ Հայրերէն մէկուն կամ միւսին հետ Գէորգ Պալատեցի յարաբերութիւններէն, որով դեռ աւելի կարկառուն կը դառնայ անոր անվերապահ յարումը Միաբանութեան հանդէպ, որու անդամները փոխադարձաբար զինք Վրդ նկատէին իբրեւ իրարայրակից մը ու Պոլիսէն Վենետիկ կը հասցնէին անոր բոլոր լուրերը։

ա. 1779ին կը սկսի Սիմէոն Երեւանցիի Գիրք որ կոչի Պարտաւիր գործին տպագրութիւնը, իսկ հրապարակի վրայ կը յայտնուի միայն 1784ի առաջին ամիսներուն։ Հ. Ղուկաս Ինճիճեանի հօր, Պօղոս Աղայի վկայութեամբ, Էջմիածնի մէջ այս գիրքէն տպագրուած է հազիւ 40 կամ 50 օրինակ, որոնք կը շրջին միայն Պոլսոյ ամիրաներուն ձեռքը։ Գէորգ Դպիր Վրդ ստանայ հաստ մը Սարաֆ ամիրայէն, կարգալու եւ ետ դարձնելու պայմանով։ Բայց գիրքը հետաքրքրական ըլլալով՝ կը հասցնէ Հ. Յակոբոս Չամչեանի ձեռքը. սա իր կարգին շատ կարեւոր կը նկատէ՝ որ այդ հատորը մտնէ Ս. Ղազար. տուտի կ'ուզէ վճարել եւ ստանալ գիրքը։ Գէորգ Պալատեցի, սկիզբը դժուարութիւն հանելով հանդերձ, կը համոզէ Սարաֆ ամիրան՝ որ գիրքին փոխարէն ընդունի երկու Սաղմոսարան, տպուած Վենետիկ։ Գիրք որ կոչի Պարտաւիրաբը կը շրջուի Ս. Ղազար⁶²։

61. Հ. Յ. Մաղաքեան՝ Պոլիսէն, 9 Սեպտ. 1796ին, առ Մելքոնեան Աբբայ, Վենետիկ։

62. Այս մանրամասնութիւնները քաղած ենք Պօղոս Ինճիճի Միքայէլեանի 27 Ապրիլ 1784 թուակիր նամակէն, ուղղուած իր զոյգ որդիներուն՝ Աղեքանդր եւ Ղուկաս Ինճիճեաններու։ Նամակին մէջ դեռ աւելի մանրամասն կը պատմուի դէպքը. երբ Պալատեցին կ'իմանայ Հ. Յ. Չամչեանի առաջարկը՝ լուր կը զրկէ Եսայիով. համան, ծախու չէ, մէկ սարաֆի մըն է, ետքը նեղութիւն կը լլայ(յ)։

բ. Նոր Բաղգիրք Հայկագեան լեզուի հատորներուն տպագրութիւնը տեղի կ'ունենայ 1836-37 թուականներուն. սակայն անոնց պատրաստութիւնը սկսած է յիսուն տարիներ առաջ, այն է 1785ին։ Առաջին շրջանին գլխաւոր աշխատողներէն մէկը եղած է Հ. Յովհաննէս Զօհրապեան, որ 1794ին կը գտնուի Պոլիս, ու Գէորգ Պալատեցիի հետ ունեցած առաջին հանդիպումին՝ կը պարզէ Միաբանութեան ծրագիրը Նոր Հայկագեանի վերաբերեալ. «միանգամ հանդիպեալ իմ ընդ Տիրացու Գէորգին եւ ի յերկար համախօսութեան մերում — կը դրէ Զօհրապեան Հ. Գ. Աւետիքեանին՝ 8 Յունուար 1794ին —, նա անհնարին զուարճացեալ առ իւրաքանչիւր բանս իմ կրկնեալ վկայէր լինել յար եւ նման իդէային իւրոյ, եւ ի վախճանի յիմ վերայ բերելս՝ թէ ունիմք եւս յաւելուլ լատինական համառօտ նշանակութիւն առ իւրաքանչիւր բառ, առ ի գործածական լինել այնու եւ եւրոպացւոց, սկսաւ ի խնդրութենէն այլ յայլմէ լինել եւ լիաբերան դուրսանել զՄեծաստան մեր»։

Պալատեցի այնքան խանդավառուած պէտքէ չ'ըլլայ Նոր Հայկագեանի գաղափարով, որ անհրաժեշտ կը նկատէ անոր ի նպաստ գիտարշաւ մը կատարել. կը մտածէ երթալ Երուսաղէմ եւ հոն գտնել նորանոր ձեռագիրներ։ Իր այս գաղափարը նամակով մը Հ. Մ. Աւգերեանին պարզելէ ետք՝ կ'աւելցնէ. «մի՛ համարեցայց ես, ծառայ ձեր, անհոգ եւ անփոյթ. քանոր հանարազ ջանահար լինիմ ի լոյս ածել եւ յերեւան հանել զայսպիսի մատեանս վասն ձեր, յօգուտ տառագրեալ աղգին. բայց զայս եւեթ կամիմ, զի լիցի յուրեմամբ եւ առանց ուրուք դիտելոյ, որոյ օգուտն բազում է յոյժ»⁶³։

Երուսաղէմ երթալու ծրագիրը Գէորգ Դպիր կը յայտնէ Հ. Յարութիւն Մաղաքեանին. շրջահայեցութեամբ կը քաջատրէ միտքը եւ ճամբորդութեան նպատակը. բայց որովհետեւ խնդիրը ծանր էր եւ Հ. Յարութիւնի իշխանութեան սահմաններէն անդին, այս վերջինս կը ստիպուի գրել Մելքոնեան Աբբահօր. «Տիրացու Գէորգն կամի զնալ Երուսաղէմ, եւ երեւի թէ ունի խնդրել ի մէնջ զդրամս. ես սակայն կամիմ իմանալ զմիտս Գերարդութեան ձերում, մինչեւ քան զդուռ կամիք տալ, եւ միտք եւ զրուցվածք սորա այս է, վասն

կարճա տէ, գիրքը խնդիր տէ՛յ խապար խրկեր քն։ Բայց երբ Պօղոս Ինճիճի կը պատմէ Պալատեցիին՝ թէ Հ. Յակոբոս արդէն իսկ Վենետիկ դրկած է գիրքը, Գէորգ Դպիր կը ստիպուի սարաֆին ըսել. հաս ինչ պէ՛ք ի ձեզի, Էկօր ասոր տեղը երկու Սաղմոս առնել տամ, տէ՛յիզ ընենք երկու տըղօցդ տուր օր կարճան տէ՛յի. ան ալ ըսեր է քի՛ երկու Սաղմոսով չեմ ի տար, մէյ մալ Գործք Առաքելոց կուգեմ։ Ինչ եւ իցէ, Վ. Հ. Յարութիւնին հետն խոսամբը լիցանք, առվալ գիրքերը, առի թէ՛սիմ ըրի Տիրացու Գէորգին. ինչվան հիմա տահա մէկ հատ մը չի կրնայ առնել Վ. Հ. Յակոբոսը։

63. Գ. Պ. Պոլիսէն, 15 Փետր. 1794ին, առ Հ. Մ. Աւգերեան, Վենետիկ։

վանաց ի ձեռս բերցէ զպէսպէս ձեռագիրս, վասն որոյ ծանուցիւք ինձ զկամս ձեր»⁶⁴ :

Մեղքոնեան Աբրահայր լսելով Գէորգ Պալատեցիի ծրագիրը, իր կարգին ինքն ալ կը խանդավառուի. կը պատուիրէ Հ. Յարութիւնին՝ գրելով. «ողջոյն տուր յինչն շնորհակալութեամբ վասն ճշմարիտ սիրոյն նորա առ մեզ, եւ վասն լազուժ ծառայութեանցն որ վասն մեր»⁶⁵, եւ նոյն նամակով կը հրահանդէ տալ մինչեւ հինգհարիւր յլրուշ, որ բաւական չօշափելի դումար մըն էր այդ ժամանակներուն համար⁶⁶ :

Դժբախտաբար Գէորգ Պալատեցի չէ կրցած իրականացնել այս փափաքը՝ մեզի անծանօթ պատճառներով. սակայն մինչեւ այդ թրւականը շրջած ձեռագիրները արդէն իսկ մեծապէս կը նպաստէին Նոր Հայկադեանի պատրաստութեան: Յաջորդաբար ձեռագիրներու հետ միասին, 1800ին, Վենետիկ կը լքէ Բարսեղ Մաչկեալցիի Մեկնութիւն Մարկոսի գործէն հաւաքուած բառերու տետր մը, միշտ նոյն նպատակով⁶⁷ : 1802ին, Չամչեանի վկայութեան համաձայն «Տիրացու Գէորգն ետ մեզ զտետրակ մի մեծ, յորում նշանակեալ են տարբերութիւնք Աստուածաշնչին, բաղդատութեամբ ժԲ ձեռագրաց, զոր արարեալ է Տիրացուի միում, զորք պիտանի յոյժ»⁶⁸ :

գ. Հ. Իգնատիոս Փափագեան Պոլսոյ հաշուետետրին մէջ, 2 փետր. 1800ին, նշանակած է. «2 ղուրուշ ետու եւ տնեցի վասն վանաց զտպագրեալ ճառս Նարեկացուն, առ ի բաղդատութեամբ արբարդել ըստ ձեռագրաց, զոր առնելոց է Տիրացու Գէորգն»:

1789ին Վենետիկ տպագրուած էր Գ. Նարեկացիի Գիրք Ազօթիցը. յաջորդ տարին նոյնը կը տպագրուի նաեւ Պոլիս: Գէորգ Դպիր երկու

64. Հ. Յ. Մաղաքեան՝ Պոլիսէն, 25 փետր. 1794ին, առ Մեղքոնեան Աբրայ, Վենետիկ:

65. Մեղքոնեան Աբրայ՝ Վենետիկէն, 9 Ապրիլ 1794ին, առ Հ. Յ. Մաղաքեան, Պոլիս:

66. Մեղքոնեան Աբրայ հետեւեալ կերպով կ'ընէ կարգադրութիւնը. «Գրեա վասն նորա թէ կամի դնալ յճրուսադէմ, եւ թէ ունի խնդրել ի մէնջ դրամս վասն ձեռագիր դրեանց, եւ կամիս իմանալ ի մէնջ թէ որչափ ինչ կարես տալ: Ծանի՛ր. կարես տալ մինչեւ ցհինգ հարիւր ղուշ: Բայց թէ կարելի է՝ առապէս արա. երկու հարիւր տուր ներկայապէս, եւ ի հասանիւն յճրուսադէմ, ըստ պիտոյ լինելոյն եւս տուր մինչեւ ցհինգ հարիւր. եւ այն կարէ լինիլ՝ եթէ գտցի ոք ի Ստամպուլ, զոր օրինակ է վէճիլն յճրուսադէմի, զի Տիրացու Գէորգն առցէ դրամ ի յճրուսադէմ, եւ ի Ստամպուլ վէճիլն վճարեացէ: Զայսմանէ խօսեաց ընդ Տիրացու Գէորգին, եթէ կարելի է առապէս ինչ առնել՝ բարի է, թէ չէ կարելի՝ կարես տալ միանգամայն մինչեւ ցհինգ հարիւր» (առ Հ. Յ. Մաղաքեան, 9 Ապրիլ 1794):

67. «Վասն քաղուածոյ բառից Մեկնութեան Մարկոսի՝ շնորհ ունիմք ընդ մարդասիրութիւն Տիրացու Գէորգին» (Հ. Գ. Աւետիքեան, 24 Սեպտ. 1800ին, առ Հ. Ի. Փափագեան, Պոլիս):

68. Հ. Մ. Չամչեան՝ Պոլիսէն, 10 Ապրիլ 1802ին, առ Աղոնց Աբրայ, Վենետիկ:

տպագրութիւնները ղնելով նժարի վրայ, կը դրէ. «չգիտեմ զինչ բաղդատութիւն ղնել տպագրութեանն Հայոց ընդ տպագրութեան վանաց. եթէ կապարի ընդ ոսկւոյ՝ փոքր է. եթէ խալտրըմ քարի ընդ ական պառուականի՝ ահա փոքր մի տանի»⁶⁹ : Վենետիկի տպագրութիւնը ղուլելէ ետք՝ Պալատեցին գիտողութիւն մըն ալ կ'ընէ. «երանի թէ յարեացեն մէկ կամ առ առաւելն երկու տպագրայով դժուարին ինչ տեղեացն երկու քացայայտ քառիւք քացատրութիւն, որով մեծագոյն եւս ընդունելութիւն դտանէր»⁷⁰ :

Պալատեցիի առաջարկը պէտք է ընդունելութիւն դտած ըլլայ Վենետիկի Հայրերէն, յատկապէս Հ. Գաբրիէլ Աւետիքեանէ, որ քանի մը տարի ետք, այն է 1795ին, կը դրէ Պալատեցիին, խնդրելով Սարգիս Շնորհալիի Մեկնութիւն Նարեկին, բնագիր կամ օրինակութիւն: Աւետիքեան միաժամանակ կը գրէ Պոլիս, Հ. Յ. Մաղաքեանին, որպէսզի՝ հարցին տեղեակ ըլլալով՝ տժուարութիւն չհանէր վճարումի. «Իսկ պատճառն խնդրելոյ զայս գիրք՝ այս է. զի կամիմք տպագրել զհամառօտ մեկնութիւն Նարեկի: Բայց առ այժմ մի՛ հրապարակեսցի քանս»⁷¹ :

Հ. Գ. Աւետիքեանի առ Գէորգ Պալատեցի գրած նամակին օրինակը չէ պահուած. սակայն Պալատեցիի պատասխանէն, գրուած 24 Յունուար 1796ին, կը կուսենք թէ Աւետիքեան պէտք է իմացուցած ըլլայ Գէորգին՝ Նարեկի քացատրութեան գործին աւարտումը. այնպէս որ Պալատեցի յուզումով է որ կը պատասխանէ Աւետիքեանին՝ գրելով. «Դրեւ տեղեկացայ վասն քացայայտութեանն զոր արարեալ էք ի վերայ քանից Նարեկեան ոսկեղէն բանագրութեանցն, անպատմելի բերկրութեամբ լցայ՝ եւ սկսայ օրհնել զԱրարիչն Աստուած, որ ի նսեմացեալ ժամանակիս զՄիաբանութիւնն ձեր ի ձեռս առեալ, ձեռք սկսաւ մխիթարել զտրտմեալ եւ զտարակուսեալ ազգն Հայկական. եւ փոխան ոչ այլ ինչ ի մէնջ՝ քացց եթէ ազօթս առնել վասն ձեր»:

Պալատեցին չի կրնար օգտակար ըլլալ Աւետիքեանի, կու տայ միայն լուսաբանութիւններ Սարգիս Շնորհալիի ձեռագրի մասին, ըսելով թէ զայն տեսած է ժամանակին, եւ թէ Յակոբ Պատրիարք Նալեան ատկէ օգտուած է. ապա կը քաջալերէր ըսելով թէ ձեռագիրը տրամադրութեան տակ ունենալով հանդերձ՝ չէ կարելի մասնաւոր նպաստ մը ակնկալել անկէ:

69. Հ. Գ. Ապտուլահան՝ Պոլիսէն, 22 Դեկտ. 1790ին, առ Մեղքոնեան Աբրայ, Վենետիկ:

70. Անդ:

71. Հ. Գ. Աւետիքեան՝ Վենետիկէն, 19 Նոյեմբ. 1795ին, առ Հ. Յ. Մաղաքեան, Պոլիս:

Յաջորդաբար Նարեկացիի ճառերուն մասին Հ. Գ. Աւետիքեան կը հարցնէ Պալատեցիի տեսակէտը, ու կը ստանայ բաւարար լուսաբանութիւն⁷²:

Մխիթարեան Միաբանութեան օգնութիւնը Գէորգ Պալատեցիին

Մինչեւ հոս ըստեմաներէն կը յայտնուի արդէն թէ Գէորգ Դպիր որքան նուիրումով է որ գործակցած է Միաբանութեան հետ, իր գործելակերպին առաջին վախճան զննելով վսեմ պաշտօնարարներ մը եւ ոչ թէ նիւթականը: Սակայն Միաբանութեան կողմէ, ատեն ատեն եղած են իրեն օգնութիւններ, որոնց անշուշտ կը վարօտէր:

1789ին Հ. Յովհաննէս Զօհրապեան Վենետիկէն Պոլիս կը դրկէ «Ռիզմէ մի առիւծ թուղթ գրոյ, զոր ի դիմաց մերոց պարզեւեանքի Տիրացու Գէորգին Տէր Յովհաննիսեան, որում ի բազմաց հետէ խոստացեալ եմք»⁷³:

1790 տարւոյն վերջաւորութեան, Մելքոնեան Աբրահամ կարգադրութեամբ վըր սահմանուի որ 100 դրուշ նուէր մը տրուէր Պալատեցիին «ի դիմաց Հասարակութեան, հանդերձ քաղաքաւարութեամբ իմն զոր գիտէք. մի՛ յապաղեալք, որպէսզի սիրտ առեալ քաջալերեսցի առ ի եւ եւս աշխատել»⁷⁴:

1792ին Մելքոնեան Աբրայ դարձեալ կը գրէ Պոլիս, որ Գէորգ Դպիրին յանձնուի 50 դրուշ, մինչ Հ. Յ. Մաղաքեան կու տայ դրեթէ 65 դրուշ, ու 22 Դեկտ.ին կը գրէ Աբրահամ. «Գրեալ էիք Տիրացու Գէորգին անցո՛ 50 դրշ., որովհետեւ աշխատեցուցանեմք զնա ի բազում իրաւ. բարի է. յայտնիկ աւուրաւ ի մտի ունիմ կոչել զնա ի տուն եղբոր իմոյ, առնելով նմա եւ կերակուր. ուստի դայն եւս հոգամ ըստ պատշաճի. վասնզի տուեալ եմ յինէն 40 դրշի չափ եւս գիրք»

72. Զոնինք Աւետիքեանի նամակին օրինակը, ուղղուած Պոլիս Հ. Աւետիքեանին, մինչ Աւետիքեան կը գրէ Ազոնց Աբրահամ, 10 Դեկտ. 1803ին, թէ «Վասն ճառից Նարեկացւոյն տարբերելոց ի տպագրութեան օրինակաց» հարցի ցՏիրացուն, ըստ յանձնելոյ Հ. Աթոռակալին (Աւետիքեան), ի ձառնորաց իցէ օրինակեալ թէ ի Նարեկ գրոց: Եւ պատասխանի. Յղեցիք քեզ զօրինակ մի Նարեկի, զի աչօք տեսցես եւ ստուգես. թո՛ղ զի, ասէ, եւ այլ երիս եւ չորս ձեռագիրս այնպէս գտեալ է իմ, եւ այնպէս իսկ լուեալ ի Տիրացու Պաղտասարէն, թէ բազում տարբերութիւն կայ յօրինակս ճառից Նարեկացւոյն. ոչ գիտեմ արդեօք կրկին եւ կրկին յօրինեալ իցէ սրբոյն պէսպիսութեամբ բանից, կամ ուղղագրեալ»:

73. Հ. Յ. Զօհրապեան՝ Վենետիկէն, 16 Սեպտ. 1789ին, առ Հ. Յ. Մաղաքեան, Պոլիս:

74. Հ. Ղ. Ինճիճեան՝ Վենետիկէն, 30 Նոյեմբ. 1790ին, առ Հ. Յ. Մաղաքեան, Պոլիս:

ոչ վասն իւր, այլ վասն այլոյ, եւ զեռ չէ տուեալ գըրամն. վասն այն ասացի թէ հոգամ ըստ պատշաճի»⁷⁵:

Մելքոնեան Աբրահամ վախճանելուն՝ անոր տեղապահը Հ. Գ. Աւետիքեան եւս կ'ուզէ օգնել Պալատեցիին, մանաւանդ երբ կը լսէ Պոլսոյ միաբանակից Հայրերէն՝ անոր յետին կարօտութիւնը⁷⁶. Բայց որովհետեւ նոյն շրջանին Միաբանութիւնն ալ կ'անցընէր տնտեսական ճգնաժամային պահ մը, ինքզինք իրաւասու չի նկատեր նիւթական օգնութիւն կատարելու: Աւետիքեան, լսելով Պալատեցիի կարօտութիւնը, կը դարմանայ թէ ինչպէս Պոլսոյ այնքան ամիրաներ ձեռք չեն երկարեր անաղմուկ բանասէրին⁷⁷:

Նորընտիր Աբրահամ Ստեփանոս Ազոնց, հազիւ իր պաշտօնը ըստանձնած, իսկոյն հրահանգ կը դրկէ Պոլիս՝ հասնելու օգնութեան իր վաղեմի եւ ներկայ բարեկամին, Տիրացու Գէորգին: Հ. Գ. Աւետիքեանն է, անշուշտ, որ կը կարգադրէ այս ամէնը ու կը գրէ Պոլիս Հ. Ի. Փափազեանին. «Վասն փոքր նպաստաւորութեանն առնելոյ Տիրացու Գէորգին, զորմէ գրեալ էր Հայրերէնէ, հաճեցաւ Գերպ. Աբրահայրն մատուցանել նմա հարկը զուշիւ չափ, ցուցանելով թէ ի չքաւորութենէ մերմէ տամբ զոր տամքն»⁷⁸: Հարկ չկայ ըսել թէ Գէորգ Դպիր երախտագիտութեան զգացումով լի՝ կ'ընդունի

75. Հ. Յ. Մաղաքեան գումարը յանձնելէ ետք Գէորգ Պալատեցիին՝ դարձեալ կը գրէ Մելքոնեան Աբրահամ. «Ըստ գրելոյ ձեր առ իս, ետու Տիրացու Գէորգին 25 դրշ., թէպէտ Գերպ. Աթոռակալին ձեր 50 դրեալ էր, եւ սակայն որովհետեւ առեալ էր յինէն զգրեանս՝ զորոց դրամն չէր տուեալ, վասն որոյ ետու նմա 25 դրշ., եւ շնորհակալ եղեւ յոյժ, եւ յարգանք ողջոյն մատոյց Գերպ. Աթոռակալին, եւ ի նոյն աւուր արարի նմա կերակուր ի տան իգնատիոս եղբոր իմոյ» (6 Յունվ. 1793):

76. Հ. Ի. Փափազեան՝ Պոլիսէն կը գրէ Հ. Գ. Աւետիքեանին. «Փափաքէի խնդրել ի ձեռն հրաման վասն Տիրացուիս, առ ի տալ նմա դրամս ինչ յօգնութիւն ի կարօտութեան նորա, այլ ոչ համարձակեմ, երկնչելով լսել զառածն թէ ձամիւ լազըմ իքէմ մէսցիտէ հարամ տըր: Ուստի միայն ծանուցանեմ ձեզ, թէ է ի կարօտութեան, եւ կարծեմ շատացի սակաւուք առ այժմ, գիտելով նորա եւ զմեր կարօտութիւն» (24 Օգոստ. 1800):

77. Հ. Գ. Աւետիքեան կը պատասխանէ Փափազեանին. «... շնորհ ունիմ ընդ մարդասիրութիւն Տիրացու Գէորգին, ցաւելով ընդ կարօտութիւն նորա, եւ դարձեալ ընդ անձեռնտու մեալ նորա յայնչափ ամիրայից: Իսկ ի ձեռն ձեռն կարկառել նմա դրամովք ինչ՝ թողցի մինչեւ ի ժամանակ մի, զի կարեցեմք չափել զմեր պէտսն, եւ ըստ այնմ առնել նմա զկարեցիկն» (24 Սեպտ. 1800):

78. Հ. Գ. Աւետիքեան՝ Վենետիկէն, 3 Յունվ. 1801ին առ Հ. Ի. Փափազեան, Պոլիս: Փափազեան փոխանակ 100ի կու տայ միայն 50, ցւ կը ծանուցանէ Ազոնց Աբրահամ. «Ետու Տիրացու Գէորգին Պալատեցւոյ յիտուն զՀ. ի նպաստ կարօտութեան նորա, թէպէտ ըստ գրելոյ առ իս՝ պարտ էր հարկը տալ. այլ առ ժամ յիտունն բաւական թուեցաւ մերայնոց, նմին իրի եւ այնպէս արարաք: Յընդունել անդ գըրամն՝ մեծապէս շնորհակալ եղեւ զԳերպ. Աթոռակալին, խնդրելով զօրհնութիւնս ձեր» (10 Ապրիլ 1801):

իրեն եղած օգնությունը, առանց երբեք նկուն մնալու. արդարեւ, թէեւ 1803ին դարձեալ կը կրկնուի նման օգնություն մը⁷⁹, ինքն ալ սակայն իր նկարագրին Ադոնց Աբրահամը կը նուիրէ սքանչելի մանրանկարներով մազադարձեալ Աստուածաշունչ մը, որու մասին արդէն խօսեցանք (էջ 129):

1804ին, Պոլսոյ հաշուետետրին մէջ Հ. Մկրտիչ Աւզերեան արձանագրած է. «24 Փետր. ընծայ Տիրացու Գէորգեայ 50 Ղշ.»։ Երկու տարի ետք, Հ. Մ. Աւզերեան՝ յոյսով որ Պալատեցիէն կարենայ ձեռք ձգել Եւսեբիոսի Գրոնիկոնի բնագիրը, «... արարի ինչ մի հաճոյական նմա, եւ յաւելի եւս տալ ի ծախս պրպանի 30 Ղշ., զոր առեալ խոստացաւ լիւրջին հնարս հնարել»⁸⁰։ 1807ին, Հ. Ղ. Ինճիճեանի աշխարհագրական պորժերուն մատուցած օգնութեան համար, Աւզերեան յարմար կը դատէ 37 Ղշ-ի փոքր նպաստ մը⁸¹, իսկ Հ. Մ. Չամչեան կը մտածէ արմատապէս լուծել հարցը՝ Միաբանութեան ծախսով Վենետիկ փոխադրելով Ծերունի Գէորգ Պալատեցիին, որպէս ուսուցիչ վանականներուն՝ տաճկական եւ պարսկական լեզուներու⁸². այս փափաքը չիրականանալով, 1809ին, երբ Գէորգ կը սրբադրէ Խրախֆան Պատմութեան Հայոցը՝ Չամչեան կը փոխարինէ 200 Ղշ-ով⁸³:

Բոլոր այս մանրամասնութիւնները ցոյց կու տան փոխադարձ սերտ յարաբերութիւնը ընդմէջ Մխիթարեան Միաբանութեան եւ

79. Հ. Ի. Փափազեան 1803 տարւոյն Պոլսոյ հաշուագրքին մէջ նշանակած է հետեւեալը. «29 Փետր. 1803. ի հաճութենէ Գերապատիւ Աբրահամ»։ Ետու Տիրացու Գէորգին Պալատեցւոյ 50 Ղշ.։ իսկ 10 Մարտ Թուակիր նամակով կը դրէ Աբրահամը. «Յայտոսիկ աւուրս, խնդրելով Վ. Հ. Միքայէլի եւ այլոց, ետու Տիրացու Գէորգին 50 Ղշ., ի դիմաց Գերյարգութեանդ, առ ի նպաստ կարօտութեան նորա, որ ի Ծերունի Ժամանակի, գուշակելով զհաճութիւն Գերապատիւ Հօրս, զոր յանցեալ ամսն ծանուցեալ էր մեզ, եւ մեր յայնժամ ըստ կիսոյն վճարեալ, այժմ զթերին լցուցաք, զոր եւ նա ընկալաւ մեծաւ շնորհակալութեամբ եւ համբուրիւ աջոյ Գերյարգութեանդ»։

80. Հ. Մ. Աւզերեան՝ Պոլիսէն, 10 Հոկտ. 1806ին, առ Ադոնց Աբրայ, Վենետիկ։

81. «Հարկ եղև տալ Տիրացւին դարձեալ բարի ձեռն զ. 37, քանզի տեսաք ընդ Հ. Ղկ. Ինճ. զաշխատասիրութիւն նորա յուղղագրութիւն արեւելեան տետրակաց Աշխարհագրութեան» (Աւզերեան՝ Պոլիսէն, 25 Ապր. 1807ին, առ Ադոնց Աբրայ)։

82. «Եթէ կամէաք եւ կարէաք զՏիրացու Գէորգն այդը (Վենետիկ) Թուցանել, եւ ծախիւք մերովք սնուցանել, հնար էր դէթ ոմանց կատարելապէս ուսանել եթէ՛ զտաճկականն եւ եթէ՛ զպարսկականն» (Հ. Մ. Չամչեան Պոլիսէն, 25 Սեպտ. 1807ին, առ Ադոնց Աբրայ)։

83. «Զիմ Պատմագիր զտաճկականն հնգիցս ընթերցաւ եւ ուղղագրեաց, միանգամ եւ զհայկականն, որոց վասն վճարեցի նմա երկերիւր դահեկան եւ երկու թաշկինակ» (Հ. Մ. Չամչեան՝ Պոլիսէն, 10 Ապրիլ 1809ին, առ Հ. Ի. Փափազեան, Վենետիկ)։

Գէորգ Պալատեցիի, որ առիթը ներկայանալուն՝ ո'չ միայն ձեռագրական օգնութեամբ, այլ իր հեղինակութեամբ եւս ուղած է բերել իր նպաստը Միաբանութեան։ Այսպէս 1804ին, երբ Պոլսոյ Յովհաննէս Պատրիարքը՝ իր ներկայութեան դժգոհութիւն կը յայտնէ Վենետիկի Մխիթարեան Միաբանութեան մասին, թէ ինչու սկսած են աշխարհաբար լեզուով հրատարակութիւններ կատարել, մինչ ինք Պոլսոյ մէջ կը ջանայ ծաղկեցնել պրաբարը, Պալատեցին «պատասխանէ. այն եւս մի՛ պակասեցի, նա զի նովիմք առաջնորդին բաղումք առ դարբառն»⁸⁴։ Ադոնց Աբրայ երբ եպիսկոպոսական ձեռնադրութեամբ կը ստանայ «Միւնեաց Արքեպիսկոպոս» տիտղոսը, ու Պոլիս գտնուող Աբրահամ Արքեպիսկոպոս կը յայտնէ իր դժգոհութիւնը, Գէորգ միջամտելով կու տայ հարկաւոր բացատրութիւնը՝ խաղաղեցնելով հոգիները⁸⁵։ 1810ի եկեղեցական միութեան շարժումին նպաստող եւ փութացնողներէն մէկն է ինքը՝ Գէորգ Դպիր, անշուշտ յետ տեսակցելու եւ ուղղութիւն առնելու Հ. Մ. Աւզերեանէն⁸⁶։

Հարկը պահանջելուն՝ չի զրանար տալ իր օգնաչափ փորճուրդները, առաւելագոյն բարդաւաճման համար Միաբանութեանս դործունէութեան, ցոյց տալով իր անձնական փորճառութեանն՝ թէ ինչպէս պէտք է կատարել դիտական աշխատանքները, կամ ինչ կերպով դրել՝ ժողովուրդին մատչելի ըլլալու համար, եւ կամ ինչ չնչտ պորժածելու է՝ ընդունելի ըլլալու համար հայ Վարդապետէն եւ կղերէն։

1790ի Օգոստոսին, Հ. Ղուկաս Ինճիճեանի Պոլիսէն դարձին, Վենետիկէն Պաշալով մեկնած էր իր դատարարալը, Հ. Ս. Ադոնց, որուն կը դրէ. «բեռնաւորեալ էի բաղում ողջունիլ ի Տիրացու Գէորգ»։

84. Հ. Մ. Չամչեան՝ Պոլիսէն, 25 Փետր. 1804ին, առ Հ. Գ. Աւետիքեան, Վենետիկ։

85. «Բրթմնչեան եւս, թէ ընդէ՞ր Աբրայն ստորագրէ զինքն Արիեպիսկոպոս Սիւնեաց. միթէ՛ չունիցի՞ն այն կողմանք եպիսկոպոստեան. այն զի Աբրահամ Վրդ., որ է ղեմակալ այն կողմանց գտաւ այժմ աստ, եւ յոյժ մոռայ, մանաւանդ ստորագրութեանս աստուածապատիւ։ Որոց պատասխանեալ է Տիրացու Գէորգն ի պատրիարքարանի, առաջի Տիւղղուին, եթէ Հոռվմայեցւոց սովորութիւն է ձեռնադրելաց ցուցանել տեղիս. մի՛ երկնչիր, Աբրահամ Վրդ., զի չունի նա գալ ի կառավարել զղեմս քոյ. իսկ ստորագրութիւնս աստուածապատիւ տուեալ է ի հնոց չորից Աթոռոց» (Հ. Գ. Ապտուլլահեան՝ Պոլիսէն, 10 Դեկտ. 1806ին, առ Ադոնց Աբրայ)։

86. «Բան միաբանութեան յայս յանգեցաւ, զի Թուղթն զոր տուաք մեք միւս կողման, վկայութեամբ նախնեաց մերոց վասն խնդ նիւթոց, առեալ նոցա եւ եղեալ ի ձեւ խոստովանութեան Շնորհալույն, կնքեալ են Պատրիարքն, Պուսայու Առաջնորդ Պողոս Վրդ., Իզմիրու Առաջնորդ... գրգռիչք եւ տեղեկացուցիչք եւ խորհրդականք եւ գրողք են Տիրացու Գէորգն Պալատցի եւ Տիրացու Գրիգոր Բէշտրմալճըզլու, որ սերտողաբար ունի զոր լուեալ է քիչն» (Հ. Գ. Կրակեան՝ Պոլիսէն, 10 Օգոստ. 1810ին, առ Հ. Մ. Աւզերեան, Վենետիկ)։

սկսել, զորոյ գառաքինի եւ գիտահմ վարուց բազում ինչ ունէի պատմել»։ ու յետ քաջատրեւու եւ ծրագիրներ դնելու թէ ինչպէս միասնաբար պէտք է գլուխ հանել Աշխարհադրութեան հատորները, Ինճիճեան խորհուրդը կու տայ չաճապարել հրատարակելու Աշխարհադրութիւնը՝ պարզապէս չախտուելու համար առողջական կերպով։ եւ որպէսզի՝ աւելի աղու ըլլայ իր խորհուրդը, կը մէջբերէ Պալատեցիի տեսակէտը եւ գործելակերպը՝ գրելով. «զի ըստ ասից Տիրացու Գէորգին, մտերիմ սիրելւոյ Վերապատուութեանդ, առաւել բարեւոք է պահել իրարեւ դանձ անդիւտ դառողջութիւն, եւ յապաղմամբ ժամանակաց յառաջ ածել երկու մատեանս, քան թէ ի փոքր ժամանակի յառաջ ածել մի միայն մատեան եւ կորուսանել դառողջութիւն։ որոյ վասն նայ ինքն Տիրացու Գէորգին՝ թէ շարաթ մի աշխատի, շարաթ մի միջոց տայ եւ ոչինչ աշխատի, եւ առաւել քան զմեզ յառաջ ածեալ է մատեանս յարտադրութիւն, զորոյ չէ այժմուս պատմել»⁸⁷։

Հանդարտ ու առանց աճապարանքի աշխատելը կը յայտնուի նաեւ գրած նամակներու թուականներէն, որոնք պատասխաններ են՝ ամիսներ առաջ ստացուած նամակներու։ Իսկ երբ Հ. Մկրտիչ Աւգերեան իրեն յատուկ փութկոտութեամբ եւ աճապարանքով կը կարծէ շարժել Պալատեցին, կ'ընդունի Հ. Խաչատրոս Փափազեանի պատասխանը՝ գրուած խիստ շեշտով, թէ Գէորգ «վասն առաւել զգուշաւորութեան իւրոյ եւ յամրաշարժ լինելոյ ի պործ՝ իրբեւ անմերձենալի է ի մեզ»⁸⁸։

1799ին երբ Դանիէլ Սուրմառեցի կը յաջորդէ Զաքարիա Պատրիարքին, առաջին գործը կ'ըլլայ արտօնել Սիմէոն Կաթողիկոսի Տօնացոյցը, որ երկրորդ անգամ ըլլալով կը տպուէր Պոլիս՝ իր հրամանով։ Այս արարքը տատամսումի կը մատնէ Վենետիկի Միաբանները, որոնք 1757 թուականէն սկսեալ կը տպէին իրենց Օրացոյցը, եւ եթէ նոյն ձեւով շարունակելու ըլլային՝ կրնար առիթ տրուիլ անհասկացողութիւններու։ Ուստի կը դիմեն Գէորգ Պալատեցիին, որ «պնդէ թէ Օրացոյցը Ստամբուլու յորմակի փոփոխին ընդ Առաջնորդի տեղւոյն, որում չէ պարտ նմանիլ, ասէ, եւ Օրացոյցի վանաց»⁸⁹, մանաւանդ որ՝ դարձեալ «պնդէ Տիրացու Գէորգին, թէ Օրացոյց վանացս ոչ վասն տօնիցն վաճառի, այլ վասն այլ եւ այլ արտաքին ծանօթութեան եւ ստուգութեանն՝ որք կան ի նմա»⁹⁰։ 1809ին Գէորգ Դպիր՝ Զամչեանի ձեռքով Վենետիկ կը շրջէ տաճ-

87. Հ. Դ. Ինճիճեան՝ Թրիեստէն, 22 Օգոստ. 1790ին, առ Հ. Մ. Ագոնց, Պաշապարով։

88. Հ. Ի. Փափազեան՝ Պոլիսէն, 10 Յունիս 1795ին, առ Հ. Մ. Աւգերեան, Վենետիկ։

89. Հ. Ի. Փափազեան՝ Պոլիսէն, 25 Յունիս 1800ին, առ Հ. Գ. Աւետիքեան, Վենետիկ։

90. Հ. Ի. Փափազեան՝ Պոլիսէն, 10 Մեպտ. 1800ին, առ Հ. Գ. Աւետիքեան, Վենետիկ։

կահան ամիսներու անուններուն ճիշտ ուղղագրութիւնը, որպէսզի ըստ այնմ ուղղուէին Օրացոյցին մէջ նշանակուածները⁹¹։

1805ին Վենետիկի մէջ լոյս կը տեսնէ եռալեզու Սկզբունք տումարի Սրբոյն Լեւոնի եւ սահմանք Սուրբ Ժողովոյն Փաղկեղոնի, ինչ որ Պոլսոյ մէջ տեղի կու տայ զրոյցներու։ Գէորգ Դպիր երբ կը լսէ թէ կը պատրաստուի տպագրութիւնը նաեւ Յովհան Օճնեցիի Ընդդէմ Երեւուքականաց ճառին, կը խորհրդածէ ըսելով. «այժմ իմանամ զիտհական իմաստութիւն Մխիթարայ Աբբաճօր, որ կարող էր դրել ընդդէմ Յակոբայ (Նալեան) եւ ընդդէմ այլոց, այլ լուռ եղեւ. պարտ է եւ ձեզ, աշակերտացդ զնորայն գտանել շաւիղ, քանզի Տումարն Լեւոնի յոյժ անհամ դառաւ յաչս Հայոց»⁹²։

Միաբանի մը չափ Միաբանութեան բարիքին նախանձանդիր Գէորգ Տէր Յովհաննէսեանի կը պակսէր, ուրեմն, մէկ բան՝ կրել իր վրայ Մխիթարեան անունը, Եղբայրակցելով Միաբանութեան։ Այդ եւս կ'իրականանայ մահէն տարի մը առաջ, 1810ին։

Ինչ որ կ'երեւի, Գէորգ Պալատեցիի Եղբայրակցութեան պաշտօնադիրը Վենետիկէն շրջուած է ոչ թէ երիցագոյն՝ այլ երիտասարդ միաբանի մը, հասցնելու համար Գէորգի ձեռքը։ Նման անուններու նախապէս ալ կատարուած էին, բայց անաղմուկ կերպով, տեղիք չտալու համար աւելորդ խօսակցութիւններու։ Իսկ այս պարագային չի պահուիլ այդ կանոնը։ Ձայն բարձրացնողն ու դանդաւոր շեշտով գրողը երիցագոյն հայրերէն Հ. Ղ. Ինճիճեանն է, որ իր 10 Մեպտ. 1810 թուակիր նամակով Պոլիսէն կը գրէ Ագոնց Աբբաճօր. «զգուշացուցանել աղաչեմ զմերսն եւ ի բերանաբաց գոլոյ. եւ այսպէս գիտեմ թէ զթուղթս Եղբայրութեան պահեմք ի ծածուկ, եւ ի ծածուկ առաքեմք առ ոմանս, որպէս եւ ի նախնեաց մերոց ի ծածուկ էր մնացեալ ի քաղաքիս մինչեւ ցայժմ։ Իսկ այժմ, առաքումն թղթոյ Եղբայրութեան առ Գէորգին՝ հռչակեցաւ, անկաւ նաեւ ի բերանս վանանց ոմանց, որոց ձայն բարձեալ մեծահռչակ կակա-նօք՝ ինքեանք եւս խնդրեն»։

Գէորգ Պալատեցիի անձնական աշխատութիւններուն եւ ձեռագիրներուն հարցը

Գէորգ Պալատեցիի Մխիթարեան Միաբանութեան հանդէպ տարիներու սերտ յարաբերութիւնը ու համակրանքը բնականօրէն կըր-

91. «Ի թղթիս կան գրեալ անուանք տաճկական ամսոց, զոր յանձնեաց ինձ Տիրացու Գէորգին, զի ըստ այնմ ուղղագրեցին այն անուանք, որք կան ի մէջ Օրացոյցին։ Ի բառս միայն հայեջիք եւ մի՛ ի յետնառաջութիւն նոցա, զի սա ոչ է վասն առաջիկայ տարւոյս, այլ վասն անցելոց» (Հ. Մ. Զամչեան՝ Պոլիսէն, 10 Մարտի 1809ին, առ Հ. Ի. Փափազեան, Վենետիկ)։

92. Հ. Դ. Ինճիճեան՝ Պոլիսէն, 24 Դեկտ. 1806ին, առ Ագոնց Աբբայ, Վենետիկ։

նային ենթադրել տալ՝ թէ Պալատեցի իր գրական հարստութիւնը կտակած ըլլար նոյնինքն Միաբանութեան: Գէորգ Դպիր իր կենդանութեան ստէպ կրկնած էր Մխիթարեան միաբաններու ներկայութեան՝ թէ իր բոլոր ունեցածները Միաբանութեան կը պատկանէին. բայց որովհետեւ չէր յանձնած դրաւոր կտակ մը, ասիկա մտահոգութեան առիթ տուած է Մխիթարեան կարգ մը Միաբաններու, որոնք չէին ուզեր՝ որ այդ գրական ժառանգութիւնը՝ յատկապէս Եւսեբիոսի Գրոհիկոնին մագաղաթեայ բնագիրը՝ իյնար օտար ձեռքերու մէջ:

Պալատեցի մինչեւ 1796 թուականը գրեթէ կանոնաւոր կերպով պահած է իր կապը Վենետիկի հետ, նամակներու միջոցով. սակայն յաջորդ երկու տարիներու յանկարծական լուծութիւնը այն տպաւորութիւնը գործած են Վենետիկ գտնուող Ինճիճեանի եւ Աւգերեանի վերայ՝ թէ Գէորգ հիւանդացած ըլլար, որով խորհած են ստանալ անոր ձեռագրական ու գրական հաւաքածոն:

Հ. Մ. Աւգերեան՝ թարգման հանդիսանալով Ինճիճեանի եւ Վենետիկ գտնուող միւս բոլոր միաբաններու զգացումներուն, 6 Օգոստոս 1798 թուակիր նամակով, ուղղուած Պոլիս գտնուող Հ. Իգնատիոս Փափագեանին, կը պարզէ բոլոր այս մանրամասնութիւնները: Նամակը թէեւ երկար է, սակայն կը փափաքինք մէջբերել ամբողջութեամբ, կացութեան մասին լրիւ գաղափար մը տալու համար.

«Աղաչեմ գչայրութիւնդ մասնաւոր փոյթ եւ խնամ ունել վասն շարունակելոյ զսերտ մտերմութիւն ընդ Տիրացու Գէորգին, եւ ի ձեռս բերել զցանկալի ցանկալի հնագրութիւնս գտեալս առ նմա: Ի վաղուց դադարեցաւ թղթակցութիւն նորա ընդ մեզ, եւ խցաւ աղբիւր նորա՝ յորմէ ոչ կաթէ եւ ոչ շիթ մի. եւ այն զի լսեմք թէ ունի ինչ տկարութիւն եւս ըստ մարմնոյ, եւ աւուրբ իսկ հնացեալ երեւի, եւ եթէ յեղակարծ դրաւեսցի ի կենաց՝ ամենայն պիտի նորա գնայ ի գուր ծակ, եւ մեզ ինչ ոչ մնայ:

«Ձայսմանէ խորհեցաք եւ խօսեցաք աստ յերկար ես եւ Հ. Դկ. Ինճիճեան առանձինն, եւ չափեալ զիրոյն կանոնաւ տեղւոյս՝ ոչ կարացաք առնուլ գչափ իրացն, զի առ տնին որոշողութիւնք՝ չծառայէ վաճառանոցին. թող զի դառն աղքատութիւն ժամանակիս՝ ո՛չ ներէ խորհել մեզ, որպէս թէ աստի առ ձեզ տացուք յրել հրաման առ որսալոյ ընչիւր գոր կամիմք: Ապա յայս յանդեցաւ խորհուրդ մեր, զի դուք այդանօր յեւս քան զեւս ընտանութիւն կրթեալ ընդ Տիրացուին՝ որսառջիք ի բերանոյ նորա զխորհուրդ սրտի նորա, եթէ կայցէ ի նոյն միտս զոր երբեմն ունէր, թէ իմս ամենայն ձեռք եւ զբարս նորա քաջ գիտելով (որ սիրէ զանկեղծ մտերմութիւն քան զճարտարութիւն բարեկամի), յօժարել զնա ի գործադրութիւն, զի մի՛ փորձանք ինչ դիպեսցի գրոց նորա յետ մահու նորա: Եւ գոնէ

առ այժմ այնչափ յորդորել զնա, զի կամեսցի խորհել զիրացս եւ յայտնել մեզ զդիտումն իւր, եւ եթէ կամի՝ թղթակցեսցի վասն այսր ընդ Հ. Դ. Ինճիճեանի:

«Բայց գլուխ ամենայնի այն է, զի քրտնիլ պարտ է ձեզ, այսինքն գիտելով թէ արծաթոյ լուիցէ ամենայն ունին, մեղր դնել ի բերան նորա մերթ ընդ մերթ, ոչ աստի ահն ունելով հրամանատրութեան, այլ կանխելով ձեր ի հրամանախնդրութիւն, եւ առաջարկելով թէ այսպէս եւ այնպէս կարեմք առնել առանց վնասու հասարակութեան, զոր օրինակ ասել (ըստ խորհուրդ Հ. Դկ.) թէ ամսոյ ամիս քանի մի դրամս կարեմք կապել, զի վասն մեր աշխատեսցի այրն, եւ ի մեզ անցուցէ առ սակաւ սակաւ ազգիւս իւր. եւ կամ այլով զիարդ եւ իցէ օրինակաւ՝ զոր հնարաւոր եւ վայելուչ դատի անգանօր խորհրդարանդ Հարց մերոց երիցագունից:

«Պնդէ Հ. Ղուկաս, որպէս Հ. Յովհաննէս ի փորձոյ անձին առն եւ ի խօսից նորա, զնոյն պնդէ եւ Հ. Գաբրիէլ եւ Ես ընդ նմին՝ ի փորձոյ գործոց նորա եւ գրոց առ մեզ յղելոց, թէ կան առ նմա ոչ միայն հին բնագիրք Եւսեբի, Փարպեցւոյ, Ասողկայ, Սորենացւոյ (զորոց զօրինակս նորագիրս մեզ յղեաց), այլ եւ բազում այլ ընտիր եւ հին մատենաք հանդերձ Աստուածաշնչիւ. եւ եթէ մեոցի այրն, մեռանին եւ այն դրեանք:

«Արդ, աղաչեմ խորհել ի մէջ ձեր, գոնէ ի մէջ քո եւ հոգեջան դաստիարակին մերոյ [Հ. Մ. Չամչեան], եւ գործունէաբար հոգալ չկորուսանել զայսպիսի առիթ, զոր յետոյ յանօգուտս ողբալոց եմք՝ ոչինչ ընդհատ ի գրոց Եղեղոց ի Փարիզ... Ակնկալութիւն մեր ի ձէնջ է, ո՛ր Հայր պատուական, մանաւանդ թէ եւ մխիթարութիւն մեր. սիրով ընկալարուք զգրեալս, եւ եթէ կամիք՝ մի՛ առ իս, այլ առ Հ. Ղուկաս պրեսջիք զպատասխանի բանիցս. զի նմա քան ինձ անկ՝ յայսպիսիս զբաղնուլ. այլ ի թախանձելոյ նորա՝ ես արկի զհիմն գրգռութեան հարազատական ընտանութեամբք:

Աւգերեանի սրտաբուխ եւ երկար նամակին՝ Փափագեան կը պատասխանէ յակոնական ոճով մը, գրելով 10 Յունուար 1799ին. «Յաղապս Տիրացուին անհոգ լեր, զի իմ խորհուրդ եւ սիրտ հանապազ զնովաւ յածի, եւ նորա խորհուրդ եւ բերան նոյն է՝ որպէս յառաջն. ամենայն ինչ ժամանակաւ լինի, եւ որ վաղվադէ՝ յետոյ զղջացիք»:

Այս անցուդարձներէն ետք Գէորգ Պալատեցի կը վերադառնէ իր առողջական վիճակը, վարձեալ կը հաստատուի Վենետիկի հետ թղթակցութիւնը, առանց սակայն ակնարկելու իր բերանացի կտակին, որ անշուշտ նոյնն էր, Փափագեանի համաձայն. «նորա խորհուրդ եւ բերան նոյն է», այսինքն՝ «իմ ամենայն ձեր է»:

1811ի Նոյեմբերին Գէորգ Պալատեցի կը վախճանի: Հ. Միքայէլ Չամչեան 10 Դեկտեմբեր թուակիր նամակով Պոլիսէն լուրը կը

հաղորդէ Ազոնց Աբբաճօր, պարզելով թէ «ի 23 Նոյեմբերի մեռաւ Տիրացու Գէորգն Պալատցի, եւ եթող կտակաւ Տիւղեան Յովհաննէս Չէլչալոյն՝ երեսուն եւ երեք հատոր ձեռագիրս: Եւ ընդդէմ դառնալ համօրէն Հայոց եղելոց ի քաղաքիս, կոչեալ Չէլչալոյն զաղղականս եւ զԺառանգս մեռելոյն, զնով հառ ի նոցանէ զկտակեալ զըրեանս, վճարելով զեօթն քսակ, եւ ընկալաւ ի նոցանէ դատաւորական վճռով մուրհակ. զայսմանէ ունի գրել Հ. Ղուկաս Օղուլլուխեան, գուցէ եւ Հ. Ղուկաս Ինճիճի, որ կայ ի տան Տիւղեանց յառաջընթեան: Ես տակաւին չտեսի զգրեանս, ի նոսին իցէ՞ արդեօք եւ Եւսեբիոսն»:

Նոյնը կը գրէ նաեւ Հ. Թովմաս Մաքսէթեանց, աւելի համառօտ կերպով. «Վախճանեցաւ Պալատը Տիրացու Գէորգն բարեկամ վանացս, եւ զձեռագիրս իւր, յորս աշխատ եղեւ երբեմն, կտակաւ եթող Չէլչալիին եւ մեզ», աւելցնելով «վասն որոյ գրեսցէ Վ. Հ. Դանիէլն մեր [Կրակեան]». իսկ նամակին վերջաւորութեան կը խոստանայ «եթէ դէպ լինիցի՝ յայլում ժամու մանրամասնաբար գրեցից»⁹³:

Այս երկու գրութիւններէն զատ՝ ուրիշ վկայութիւն չունինք այս շրջանէն: Հակառակ որ տասի չափ Միաբաններ կը ստնուէին Պոլիս, սակայն ամէնքն ալ կարծելով թէ արդէն իսկ ամէն մանրամասնութիւն գրուած է Վենետիկ՝ զանց կ'ընեն գրել. այնքան որ Ազոնց Աբբաճայր, գործ չմնալով Չամչեանի տուած տեղեկութիւններէն, 24 Յունուար 1812 թուակիր նամակով կ'ուզէ աւելի մանրամասնութիւններ իմանալ, ու Չամչեան կը պատասխանէ. «զցանկ գրեանց Տիրացու Գէորգին՝ ի դէպ ժամու յղեսցուք. կարեւորն ի նոսա են Պատմութիւն մանկատանաց եւ Բաղդիրք Պարսկական»⁹⁴:

Չամչեան կը խոստանայ գրել ձեռագիրներուն տխրողները, սակայն չի կատարեր խոստումը. բայց որովհետեւ Վենետիկի մէջ ամէնքը կը հետաքրքրուէին այս հարցով, Ազոնց Աբբաճայր կը ստիպուի դարձեալ գրել, 6 Մարտ 1812ին, այս անգամ Հ. Մինաս Բժըշկեանին. «զորոչ տեղեկութիւն վասն մահուան եւ մանաւանդ վասն անցից գրեանց Տիրացու Գէորգին՝ բերանաբաց մնան մերքն աստ իմանալ, եւ ցայսօր ոչ իմացան. քանզի թէպէտ գրեցին ոմանք, բայց ոչինչ աւելի քան զգրեալն քո, թողեալ այլոց պլիազոյն գրել, որպէս եւ դու առնես այս անգամ, յորոց այլ ինչ ոչ իմացաք, բայց զմահ նորա, եւ թէ յա հատորս ձեռագրաց եթող Չէլչալոյն, եւ ի յառնել ընդդէմ ազգականաց մեռելոյն՝ Չէլչալին գնոյ առ զնոսա,

93. Հ. Թ. Մաքսէթեանց՝ Պոլիսէն, 24 Դեկտ. 1811ին, առ Ազոնց Աբբայ, Վենետիկ:

94. Հ. Մ. Չամչեան՝ Պոլիսէն, 25 Մարտ 1812ին, առ Ազոնց Աբբայ, Վենետիկ:

վճարելով եօթն քսակ: Այլ թէ զինչ գրեանք են, տակաւագիւտ թէ հասարակ, եւ զինչ խորհրդով այնչափ մեծ գումար գրամոց ետ Չէլչալին. ահա զայս կամիմք իմանալ, զոր ցարդ ոչ ոք գրեաց ի ձէնջ»:

Հ. Մինաս Բժշկեան չի տար անդրադոյն լուսաբանութիւն մը, այլ կը շեշտէ թէ ձեռագիրներն առ հասարակ անպէտ են. իսկ երբ Ազոնց կը յայտնէ իր զարմանքը՝ թէ ինչպէս Տիւղեանները այդքան մեծ գումար մը յատկացուցած են անպէտ կոչուած ձեռագիրներու համար, Բժշկեան իր 18 Յուլիս 1812 թուակիր նամակով կը խոստանայ՝ «ի լինել առթի առաքեսցուք եւ զցանկն, այլ գիտելի է զի զՀամալսոս Պատմութիւն Օսմանեանց, յանձնեաց Գրիգոր Չէլչալի Հ. Թադէոսին, դարձուցանել յաշխարհաբառ լեզու, զոր կարծեմ ունի տալ տպագրել»: Նոյն այս թուականով Չամչեան ալ կը տեղեկացնէ Ազոնցին՝ թէ «գգրեանց Տիրացու Գէորգին... դիտումն Տիւղեանց ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ չընկճիլ ի սպառնալեաց Հայոց. եւս եւ ունիլ առ իւրեանս գորուածս առն այնորիկ»: ասոր կը պատասխանէ Ազոնց 14 Օգոստոսին. «իմացաք զխորհրդոք Տիւղեանց վասն գրոց Տիրացու Գէորգին, բայց զցանկն դեռ ոչ տեսաք»:

Թէ արդեօք յաջորդաբար Պալատցիի ձեռագիրներուն ցանկը Վենետիկ ղրկուած է, չունինք մեր ձեռքը գիւնական որեւէ վաւերացութիւն: Երեսուն երկու ձեռագիրներէն զուցէ ամէնէն արժէքաւորին՝ Պարսկերէն բառարանի բնագիր օրինակը արդէն Վենետիկ ղրկուած էր նոյն ինքն Պալատցիէն. այնպէս կը թուի՝ թէ մնացած ձեռագիրներուն մէջ չըլլալով ակնառու հատոր մը, մեծ հետաքրքրութիւն մը չէ տեսնուած Պոլիս գտնուող միաբաններուն մօտ:

10 Նոյեմբեր 1823 թուակիր նամակով, Հ. Ղ. Ինճիճեան Պոլիսէն կը տեղեկացնէ Ազոնց Աբբաճօր՝ թէ Յարութիւն Պէզճեան Ամիրայ, մտերիմ բարեկամ Պալատցիի, ոչ միայն չինել տուած է Պալատցիի տապանաքարը, այլ կ'ուզէ Վենետիկի մէջ տպել տալ Պալատցիի գործերէն երկուքը՝ Պարսկական բառարան եւ Ընդարձակ պատմութիւն Օսմանցուց, եւ որով կը փափաքի ունենալ անոնց տըպագրութեան կանխաճաշիւր⁹⁵: Ինճիճեանին կը պատասխանեն թէ՛ Հ. Գ. Աւետիքեան, իբր Տեղապահ Հանգուցեալ Ազոնց Աբբաճօր, եւ

95. «Պէզճեան Յարութիւն Աղայն ունելով սերտ բարեկամութիւն ընդ Տիրացու Գէորգին, այժմ ետ դնել ի հանգստարանի նորա վէժ մեծի տապանի, եւ առ ի պահել զիշատակ նորա՝ կամի տպել զերկուս գործս նորա, մի՛ գփէքնիլ գրառարանն պարսից, զոր ունիք այդր ի վանք, եւ միւս զՕսմանեան պատմութիւն յօրինեալ առ ի նմանէ, ոչ զայն զոր ես քերի ի վանս 1790, այլ ընդարձակն նորին, որ ըստ իմոց կարծեաց կառածոյնն գրով լիցի երբեակ հատոր, իւրաքանչիւրն ի չափ առաջին հատորոյ Պօղոսի թղթոց մեկնութեան: Հաշիւ արարեալ զմիոյ հատորոյն եւեթ՝ զծախսն նշանակեսցիք... եւ զհաշիւ ֆէրհէկին» (Հ. Ղ. Ինճիճեան՝ Պոլիսէն, 10 Նոյեմբ. 1823ին, առ Ազոնց Աբբայ):

թէ տպարանապետ Հ. Սամուէլ Սամսարեան⁹⁶։ Սակայն կը տեսնուի որ համաձայնութիւն մը չգոյանալով Պարսկական քառարանը կը տըպագրուի Պոլիս⁹⁷։

* * *

Տարիներ ետք, այն է 1827ի Փետրուար 26ին, Հ. Եփրեմ Սէթեան յանկարծ կը գրէ Պոլիսէն Սոմալեան Արքայօր. «Մատենադարան Գէորգեայ, պարգեւեալք ի Յակոբ Չելեպուոյ (Տիւղեան), ապրեալք ի համայնալինջ պատուհասէ, յորս են թարգմանութիւնը նո-

96. Ձանց կ'ընենք Աւետիքեանի պատասխանը, որ համառօտ ալ է. կը մէջբերենք տպարանապետ Հ. Ս. Սամսարեանի պատասխանը, որ գրուած է 25 Դեկտ. 1823ին. «Վասն տպագրութեան գործոց ինչ առաջին հատորոյ Մեկն. Պօղոսի կառածօնչին գրով, եւ ենթադրեալ 500 թուով միայն, պահանջին ըստ ճիշտ հաշուի 9 հազար ղուշք, որպէս եւ լիովին ծանուցեալ է ձեզ Գեորգ. Արքայօրն։ Որպէս եւ սակա դժուարութեանց տպագրութեան ֆէրհէնկ բառարանին, որոյ առաջին եւ մեծ դժուարութիւնն է ի կողմանէ պարսկական գրոց. նախ՝ զի ի Բաւոյթ թէպէտեւ զոյ գիր, որ եւ խառն ի խուռն մնացեալ, սակայն ոչ գոյ շարող, եւ ոչ եւս տան յարտաքս ի գործածութիւն յայլում տպարանի. եւ երկրորդ՝ խորհելն ձեր եւս եղանակ, այսինքն շարել այդք զբառն, ունի ոչ սակալ դժուարութիւնս, մի՛ ի կողմանէ հասարակութեան եւ բարձրութեան գրոյն ընդ մերոյս, որք ի միասին ունին տպագրել, եւ երկրորդ՝ որ եւ անկանի առաւել ձեզ խորհել, այսինքն զայնքան քանակութիւն գրոց կամ զբաղմութիւն բառից տալ շարել այդք, մեծաց ծախուց կարօտի, եւ աստ առանց դիտելոյ մեր եւ չունելոյ շարող դիտակ տառիցն, զիարդ ունիմք ղենել ի տեղին, թէ եւ նշանակեալ իցէ ի վերայ իւրաքանչիւրոց, եւ գուցէ եւս օրինակն ձեր՝ որ այդք՝ ունիցի առաւել բառս պարսկականս քան զմերն, յոր ի սակալ բառս միայն նշանակեալ է պարսկականն, բաց ի նախընթաց քերականութենէ, որ լի է պարսկական բառիւք։ Յանկալի էր ձեզ ի պատեհութեանս ունել եւ գիր մի տանկական կամ պարսկական ի տպարանի մերում, եւ զայն ոչ բազում ծախիւք՝ որպէս ունիք առնել այդք՝ կարող էաք տալ բերել կամ ի Փարիզէ կամ ի Վեննայէ եւ կամ եւս ի Հոլովմայ. եւ յայնժամ լաւ եւս յաջողէր ամենայն։ Բայց վերստին ի խորհուրդ առեալ՝ տարակուսիմք եւ ընդ այնր վասն ներկայ գործոյս, զի ի վասն չիք ոք ըստ բաւականին դիտակ լեզուին, առ ի տիրապէս եւ կամ գոնէ անսխալ ընթեռնուլ եւ գրել. ապա թէ ոչ անհնարին է ուսուցանել շարողին առ ի տալ ճանաչել զտառն եւ ի միասին յարմարել. գուցէ յատանալ մեր զգիրսն, շարեցէ ոք ուշ ունել առ ի կրթիլ յայն։ Ուստի լուեալ ձեր արհա զայս ամենայն դժուարութիւնս մեր ի վերայ գործոյս, հարկ է յառաջագոյն խորհիլ զամենայն պարագայս, եւ ապա ձեռն արկանել։ Բայց մեք ի վերայ այսր խնդրեալ պայմանաց մերոց հաշիւ արարաք, եւ ենթադրեալ կառածօնչին գրով ի չափ խալական բառարանին, եւ տպեալ միայն հինգ հարիւր թուով, եւ գտաք զի պիտին գէթ 12 հազար ղուշք, ի բաց առեալ զայլ ամենայն արտաքին ծախս որ վասն պարսկական գրոցն»։

97. «Ասեա թէ զպարսկական բառարան Տիրացու Գէորգայ կամին տպագրել այդք. ընդ այդ հաճեալ եմք, զի մեզ դիւրութիւն լինի ի ծանր աշխատանաց, եւ դոցա եղիցի փորձ թէ քանի դժնդակ է այնպիսի ձեռնարկ ըստ այլ եւ այլ գլխոց» (Հ. Գ. Աւետիքեան, 23 Փետր. 1824ին, առ Հ. Ստեփան, Պոլիս)։

րա յայլազգեաց եւ ի յունէ, բժշկականք քաղումք եւ Լամբրոնացւոյ Մեկնութիւն Սողոմոնեան գրոց, նոտրդիր»։ որով կը հաղորդէ անոնց մօտալուռ առաքումը Ս. Ղազար։

Այս կերպով, ահա, Գէորգ Պալատեցիի մահէն շուրջ 15 տարի ետք, իր ձեռագիրներէն գոնէ մաս մը, թիւով եօթը, 6 Սեպտ. 1827ին կը մտնեն Ս. Ղազարի Մատենադարանը, որոնց ցանկը ընդարձակ վերադառնալ հրատարակած է Հ. Արխատակէս Մանուկեան⁹⁸, որմէ քաղելով կու տանք հոս ամփոփ պատկեր մը։

1. Գիրք պատմութեան արքայից Օսմանեան զարմին. (երկու հատոր. Ձեռ. թիւ 1693, 1694)։ Ինքնագիր Գէորգ Պալատեցիի, որու առաջին էջին վրայ Յակոբ Չելեպուի գրած է կարմիր մելանով. «Յիշատակ Յակոբայ Տիւղեան ի գրատան Սրբոյն Ղազարու ի Վենետիկ. 1826 Դեկտ. 26»։ Այսպէս գրած է Յակոբ Տիւղեան՝ ոչ միայն Պալատեցիի ձեռագիրներուն, այլ նաեւ բոլոր անոնց սլրայ՝ զոր նոյն թուականին նուիրած է Ս. Ղազարի Մատենադարանին. ասկից կըրնանք հետեւցնել թէ Պալատեցիի այն գործերը՝ որոնց վրայ չկայ այս յիշատակութիւնը՝ Յակոբ Տիւղեանէ չէ որ նուիրուած են։

2. Պատմութիւն Օսմանցւոց, որք յարեան ի վերայ քաղաւորին Սուլթան Մուստաֆային (Ձեռ. թիւ 474). սա օրինակութիւն մըն է, եւ ոչ թէ ինքնագիր Գէորգ Պալատեցիի։ 1826ին Յակոբ Տիւղեանէ նուիրուած է Ս. Ղազարի Մատենադարանին։

3. Նոմնոսի հաւաքումն պատմութեանց (Ձեռ. թիւ 32). ինքնագիր օրինակ Գէորգ Պալատեցիի, 1826ին Յակոբ Տիւղեանէ նուիրուած՝ Ս. Ղազարի Մատենադարանին։

4. Բաճալի աստղաբաշխութեան (Ձեռ. թիւ 1534). ինքնագիր օրինակ Գէորգ Պալատեցիի, 1768ին թարգմանուած պարսկերէնէ. 1826ին Յակոբ Տիւղեանէ նուիրուած Ս. Ղազարի Մատենադարանին։

5. Գիրք մեծագին եւ պատուական ականց (Ձեռ. թիւ 410). ինքնագիր օրինակ Գէորգ Պալատեցիի, որու կենդանութեան տպագրութեամբ լոյս ընծայուած է 1807ին. ձեռագիրը նուիրուած է Ս. Ղազարի Մատենադարանին՝ Յակոբ Տիւղեանէ։

6. Յաղագս քաղաքին Դրուստայի եւ քաղաւորացն նորին. Յակոբ Տիւղեանէ նուիրուած եւ Ս. Ղազարի Մատենադարանը մտած 2960 համարին ներքեւ (յունարէնէ թարգմանուած, 1779ին, Պալատեցիէն)։

7. Գէվիսի Թիվայեցւոյ՝ տախտակ (Cebetis Thebani Tabula) (Ձեռ. թիւ 1960). «Թարգմանեալ քաջա ախ» ի յէլլենական (sic) լեզուէն ի հայոց բարբառ, աշխատութեամբ Գէորգայ Դպրի ի Կոստան-

98. Հ. Ա. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ, Գէորգ Դպիր Տէր Յովհաննէսեանի ձեռագիրները Ս. Ղազարու Մատենադարանին մէջ, «Բազմավէպ», ՃԺԵ (1957), էջ 166-170։

դինուպոլիս՝ յամի Տեառն 1781, յամսեանն Մարտի»․ այս տողերով կը փակուի այս աշխատութիւնը, որ նախորդներուն նման նուիրուած է Ս․ Ղազարի մատենադարանին, 1826ին, Յակոբ Տիւղեանէ։

1827ին ժամանած այս եօթը հատորներէն զատ, Ս․ Ղազարի Մատենադարանը կը գտնուին տակաւին ուրիշ ձեռագիրներ Գէորգ Պալատեցիէ, լլլան ինքնագիր կամ ընդօրինակութիւն, որոնք յետագային այլեւայլ առիթներով մտած են Ս․ Ղազար։ Ահա անոնց ցանկը․

1․ Ոնֆ պարսկական ասից եւ խօսից (Ձեռ․ Թիւ 793)․ ինքնագիր Գէորգ Պալատեցիի, գրուած 1810ի Օգոստոսին⁹⁹։ Ձեռագրին սկիզբը

99․ Ձեռագրին վերջաւորութեան Գէորգ Պալատեցի ունի ընդարձակ յիշատակարան մը, որմէ մեծ մաս մը հրատարակած է Հ․ Ա․ Մանուկեան (Հրազդ․, 1957, էջ 168-9)․ Հոս կու տանք յիշատակարանին բովանդակ ընդգրկը․ «Յիշատակագիր։ Ըստ ակնարկութեան հաճոյից բարբար կամաց Տեառն Աստուծոյ ամենակալի, ես Գէորգ Դպիր, մշակ անպիտան, ի բնակչաց Թաղաւորեալ քաղաքին Բիւզանդիոնի, ուրանօր ծնեալ եւ սնեալ, եւ յաստիս մանկութեան զարդացեալ եւ յառաջացեալ, եւ որպէս բոյս ցորենոյ ուռճացեալ եւ կանաչացեալ՝ տոնդնցայ, եւ յետ այնորիկ օր ըստ օրէ ի մերձիկ հասկի հասակիս ի հնձիկ, յահէ մանկադի մահուս՝ դեղնեցայ, եւ նկարեալ խորհուրդ ի սրտի ասացի Թէ մինչ չեւ իցէ հասեալ ժամանեալ հատու գերանդին ի հատումն մեր անդին, պարտ է ինձ ստանալ անձին առանձին յիշատակ բարեաց․ եւ վասն այն ձեռնամուկս եղեալ ի գործ աշխատանաց, գրուած ինչ ինչ իրաց, Թէ՛ պատմականաց եւ Թէ՛ բանականաց՝ յայտ ածի։ Յոյր սակս եւ ամօք ինչ յառաջ՝ յոգնադիմի երկատիրութիւն յանձն առեալ՝ զուն գործեցի, եւ զբաղմահոյլ այլաբանական ոճս, եւ զառակաւոր ասացուածս լեզուին պարսից ի նոցին իսկ բառական մատենից՝ համադունդ հաւաքեալ ի միում վայրի դիզարարեցի․ եւ ապա զնոսս ի կարգ հայկական այբուբենից յարեալ յարմարեալ՝ վայելչապէս զեղազարդեցի․ եւ իսկոյն զմի մասն ի բառից անտի մաքրապէս իմն յայնժամ ի տետրակս քարտենի ի գրի հարեայ՝ շարակարգեցի․ որ եղեւ ի թուականին Հայոց․ ՌՄԽԴ․ եւ այլն մնաց այնպէս ի կայի իւրում, զգուշութեամբ եղեալ զետեղեալ ի պահեստի․ եւ այսմ այսպէս լինել պատահեաց․ վասն պէսպէս իրաց սւ իրակութեանց ընդ մէջ անկանելոյ, եւ զըութեանն մերում արգել լինելոյ։ Ապա յայսմ եւ ի սոյն թուականի․ որ էր ՌՄԾԹ, յաջողութեամբ էին եւ վերնախնամ տեսչութեամբ նորին, դարձեալ վերստին փետուր ի մուր սեւակի արկեալ գրել զնոսս սկիզբն արարի, եւ օգնականութեամբ Տեառն իմոյ կուսածին Փրկչին յաւարտ հասուցեալ ի գլուխ հանի․ եւ յայն սակս՝ այս ունի այժմ զշարակարգութիւնս այբուբենից կրկնակի։ Յաւելեալ եմ ի նոսին հետեւաբար եւ զայլ գիտելիս ինչ՝ որք վերաբերին առ քերթողական ծանօթութիւնս ըստ հանգամանաց պարսկական լեզուի յարմարելով զնոսին խուն ինչ եւ մերումս ոճի։ Եւ այս ամենայն այսպէս ի գլուխ ելեալ ջանիս մեծաւ ի ձեռն նուաստութեան իմոյ ի լոյս ածաւ, յաղազս օգտի մտառութեամբ քննողաց եւ ուշի ուշով զննողաց։ Արդ եղեւ լրումն կատարման գործոյս ի Կոստանդինուպոլիս քաղաքի, ի Թաղն Պալատի, ի բնակութեան մերումս յարկի, որ է ի հարաւ կուսէ հուպ ի տաճար եկեղեցւոյ Սրբոյն Միքայէլի, երկնային զօրացն պետի․ յամի Տեառն 1810, յամսեանն Օգոստոսի»։

գրուած է․ «Մատենան ձեռագիր Տիրացու Գէորգեայ՝ Եհաս ի վանս, ձեռամբ Պարոնայց Լազարովչեաց, յամի 1830, ի 15 Հոկտեմբերի»։

2․ Սիմէոնի Մագիստրոսի Սեքեան Անտիփացւոյ․ Յաղագս գորութեանց կերիւաց (Ձեռ․ Թիւ 2000)․ սա ընդօրինակութիւն մըն է, կատարուած 1845ին, ու այդ թուականէն ետք է, անշուշտ, որ մտած է Ս․ Ղազարի Մատենադարանը¹⁰⁰։

3․ Ոնֆ պարսկական ասից եւ խօսից (Ձեռ․ Թիւ 1532)․ ինքնագիր օրինակ Գէորգ Պալատեցիի, որ զայն համադրած է 1795ին։ Այս ձեռագիրը գնած է մեր միաբաններէն Հ․ Մաղաքիա Վրդ․ Յովհաննէսեան, Կարին, 21 Մայիս 1880 (20 Փր․)¹⁰¹։

4․ Հայելի գրոցն Օմիրոսի Իլիօնականին (Ձեռ․ Թիւ 901)․ ինքնագիր օրինակ Գէորգ Պալատեցիի, որ զայն Թարգմանած է յունարէնէ՝ 1783ին¹⁰²։ Վանքիս գրացուցակին մէջ Հ․ Ղ․ Ալիշան գրած է

100․ Ձեռագրին անուանաթերթը հետեւեալն է․ «Սիմէոնի Մագիստրոսի Աթեան Անտիփացւոյ․ Շարակարգութիւն ըստ յունական բառից․ Յաղագս՝ զօրութեան կերիւաց։ Յեղաշրջեալ ի հելլենականէն ի հայ բարբառ, աշխատութեամբ Գէորգեայ Դպրի շնորհազարդի Կոստանդինուպոլսեցւոյ։ Ըստ խնդրոյ հայցման ազնուատում Պարօն Կարապետին Եղուպեանց։ Յամի Տեառն 1783, եւ ի թուականին Հայոց ՌՄԼԻ։ Իսկ այժմ վերստին զաղափարեցեալ եւ շարակարգեալ ըստ հայկական տառից՝ ձեռամբ Տիրացու Ալեքսանի։ Յամի Տեառն 1845, եւ Յունիարի 24ին սկսեալ եղեւ։ Ի Պատրիարքութեան Կոստանդինուպոլսոյ Տեառն արժանընտիր Մատթէոս Արքեպիսկոպոսի»։

101․ Ձեռագրին առաջին էջին մէջ Պալատեցի կու տայ կարեւոր ծանօթութիւններ․ «Առ վերծանողս․ Գիրքս այս համահաւաքեալ պարունակէ ինքեան զոճս աօից եւ զոմանս առակաւոր տարազս խօսից, որք գտանին ի բարբառ լեզուին պարսից, ի սփիւռս նոցին մատենից։ Եւ են նոքին այնպիսի ասացուածք, յորս ըստ բառիցն այլ ինչ ասեն, իսկ ըստ կարգման եւ ըստ կերպարութեան՝ այլ ինչ իմանին եւ լսին, որպէս է տեսել ի շարս ընթացից առաջիկայ զոյգ այբուբենիցս այսոցիկ, ծայրէ ի ծայր մինչեւ ի վախճան, զոր օգնականութեամբ Տեառն Աստուծոյ ամենակալի ի մի վայր ժողովեալ զետեղեցի ի սմա ըստ կարգի հայկական տառից, ի թուականին Հայոց ՌՄԽԴ (1795)։ Ձոր ընթերցեալ տեղեկասջիք եւ սեռն տիրով ի միտս բարիս յիշեջիք Գէորգ չնչին ծառայ Տեառն Կոստանդինուպոլսեցի Պալատական, որդի Տեառն Յովհաննէս քահանայի հանգուցելոյ, որպէսզի ինձ եւ ձեզ ողորմեցի Գրիստոս Փրկչին աշխարհի ի միաւանգամ զալստեան իւրում, արժանի առնելով անճառ խոստմանցն բարեաց, զոր խոստացաւ անուտ բերանով սիրելեաց իւրոց, որում փառք յաւիտեանս»։

102․ Իլիականի անուանաթերթը հետեւեալ պարունակութիւնը ունի․ «Հայելի գրոցն Օմիրոսի Իլիօնականին։ Քաղեալ ըստ կարգի զլիակարգութեան՝ յընդարձակ եւ ի լայնատարր գրոց նորին, եւ յեղեալ ի հասարակ լեզուն յունաց՝ յամենէ քառասորէ, ի վաղնջուց ժամանակաց։ Որ եւ ապա նոյնն ի հայ բարբառ յեղաշրջեալ, աշխատութեամբ ուրումն Գէորգայ անարժան ծառայի Աստուծոյ, ընդ հովանեաւ հրաշազարդ եկեղեցւոյ պետին անմարմոց Սրբոյն Միքայէլի, կառուցելոյ ի Պալատ Թաղին։ Ի Հայ-

այս ձեռագրին համար. «Մաքուր ձեռագիր թարգմանչին՝ յամի 1783. զնեցաւ ի Կ. Պօլիս 1888»:

5. Կեանքի եւ առասպելի էսօքօսի (Ձեռ. թիւ 3071). ինքնագիր օրինակ Գէորգ Պալատեցիի, որ թարգմանած է յունարէնէն՝ 1780-ին¹⁰³: Այս ձեռագիրը գտնուած է Հ. Մինաս Բժշկեանի գիրքերուն մէջէն, ու չի գիտցուիր թէ որ թուականին ստացուած է:

* * *

Այստեղ կը փակենք մեր ուսումնասիրութիւնը: Կը խորհինք թէ ընդ որոշ աշխատանքներէն, զոր ջանացինք մանրամասնօրէն ներկայացնել, արդէն լիովին բաւարար են ինքնին ցոյց տալու՝ թէ որքան սերտ ու սիրալիր եղած է Գէորգ Դպրիկի եւ Մխիթարեան Միաբանութեան միջեւ փոխադարձ յարաբերութիւնը, որ չի կարօտիր որեւէ մեկնաբանութեան, եւ թէ որքան քմածին են այդ յարաբերութիւնը տարբեր լոյսի մը տակ ներկայացնելու համար վատնուած ջանքերը: «Բաղմավէպ»ի յաջորդ թիւով լոյս պիտի ընծայենք Գէորգ Պալատեցիի թղթակցութիւնը Մխիթարեան միաբաններու հետ:

Հ. ՍԱՀԱԿ ՃԵՄԺԵՄԻԱՆ

Բաղմավէպի Տեառն Ղուկասու սրբափայլ հովուապետին Ամենայն Հայոց: Յամի Տեառն մերոյ 1783. եւ ի թուականին Հայոց ՌՄԼԲ. ի թագաւորեալ քաղաքն»:

103. Ձեռագրին անուանաթերթը հետեւեալն է. «Կեանք եւ առասպել էսօքօսի: Թարգմանեալ յէլլենականէն ի հայ բարբառ, աշխատասիրութեամբ Գէորգայ Դպրի Կոստանդինուպօլսեցւոյ. ի Պալատն, յամի Տեառն 1780 սկսեալ: Որոյ առաջին մասն ի լոյս ածաւ գործակցութեամբ Մելքիսեդեկի վարժողի. իսկ երկրորդն՝ առանձին, տուչութեամբ շնորհաց Տեառն Աստուծոյ շարժողի»:

Résumé

GÉORG DPIR TËR HOVHANNISEAN (PALATEC'I) ET LES MEKHITARISTES

P. SAHAG DJEMDJEMIAN

Géorg Dpir Tër Hovhannisean, du quartier de Palat à Constantinople, d'où le surnom de Palatec'i, est une figure très intéressante du XVIIIe siècle arménien. Profond connaisseur de l'ottoman, du persan, ainsi que de l'histoire et de la culture du Moyen Orient, Géorg fut aussi un grand admirateur de l'activité culturelle des Mekhitaristes dont il a pu cueillir pleinement la valeur innovatrice. L'expression la plus concrète et la plus éloquente de cette attitude de Géorg ont été les nombreux manuscrits, parfois d'une valeur singulière, qu'il recueillit pour la Bibliothèque de St. Lazare grâce à son très large entourage et au grand prestige dont il jouissait chez tous les Arméniens de la capitale ottomane. Géorg fit même une mission dans les provinces intérieures de l'Anatolie et dans l'Arménie historique en quête de manuscrits pour St. Lazare. Etant données les conditions économiques assez précaires de Géorg, la Congrégation se chargeait non seulement de toutes les dépenses nécessaires, mais elle le soutenait aussi d'une façon discrète par des subventions périodiques, malgré qu'elle ne se trouvât pas elle aussi dans une situation brillante. La bibliothèque de St. Lazare possède encore, à part les manuscrits et les copies de manuscrits faites par Géorg, d'anciennes éditions d'auteurs arméniens avec des corrections ajoutées en marge par Géorg sur la base de manuscrits qu'il avait pu consulter sans la possibilité de les envoyer sur le moment à Venise. Enfin, certains manuscrits originaux de Géorg, dont quelques-uns inédits, font aussi partie du patrimoine de St. Lazare. Le présent article sera suivi de l'édition de la riche correspondance, conservée dans les archives du monastère, entre Géorg et ses amis Mekhitaristes.